

સુખ અને પ્રગતિનો આધાર
આદર્શ પરિવાર

સુખ અને પ્રગતિનો આધાર- આદર્શ પરિવાર

લેખક:
બ્રહ્મવર્યસુ

પ્રકાશક
યુગ નિર્માણ યોજના વિસ્તાર ટ્રસ્ટ
ગાયત્રી તપોભૂમિ, મથુરા.

ફોન (૦૫૬૫) ૨૫૩૦૧૨૮, ૨૫૩૦૩૯૯
મો ૦૯૯૨૭૦૮૬૨૮૭, ૦૯૯૨૭૦૮૬૨૮૯
ફેક્સ (૦૫૬૫) ૨૫૩૦૨૦૦

●
: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગાયત્રી જ્ઞાનપીઠ
પાટીદાર સોસાયટી, જૂના વાડજ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩
ફોન ૨૭૫૫૭૨૫૨

સુધારેલી આવૃત્તિ-૨૦૧૧

કિંમત રૂ. ૧૦.૦૦

ભૂમિકા

પારિવારિક જીવનક્રમ તપ અને ત્યાગથી ભરેલો છે. ગૃહસ્થ જીવનના નિર્વાહ માટે કરવામાં આવતો પ્રયત્ન કોઈ તિતિક્ષા કરતાં ઊતરતો નથી. પરિવારનો ભાર ઉઠાવવો, સભ્યોના સહકારથી સુવિધાનાં સાધનો ઉપલબ્ધ કરવાં એ એક આકરી તપસ્યા છે. એનાથી પણ વધારે આકરી છે. આ વ્યવસ્થામાં જ વ્યક્તિ પોતાની અનેક પ્રવૃત્તિઓ પર નિયંત્રણ કરતાં શીખે છે. મા-બાપ પોતાનું પેટ બાળીને પણ બાળકોને ભણાવે છે, નાનાંને આગળ વધારે છે. આ ખાણમાંથી જ સુસંસ્કારી નાગરિકો નીકળે છે અને આ વ્યવસ્થામાંથી જ જન્મ લે છે- ભારતીય સંસ્કૃતિનો અમૂલ્ય વારસો - આતિથ્ય ધર્મ.

ઝડપથી આગળ વધી રહેલી આધુનિકતા તથા શહેરીકરણની આસુરી લીલાએ આ વ્યવસ્થાને નુકસાન પહોંચાડવાનો એક હદ સુધી પ્રયાસ કર્યો છે એ એક વિટંબણા જ કહી શકાય. આ જ કારણે હવે આ સંસ્થા તૂટવા લાગી છે. આ સ્થિતિમાં જનજન સુધી એ આલોક પહોંચાડવાની જરૂર છે કે સહયોગ-સહકારથી ભરેલી આ પરિવાર વ્યવસ્થા જ સુખ-શાંતિથી યુક્ત સમાજનો મૂળ આધાર છે.

આ પુસ્તક તમામ પરિવારોમાં પહોંચે અને તેના બધા સભ્યો આનો સ્વાધ્યાય કરી ઋષિઓના ચિંતનમાંથી માર્ગદર્શન મેળવીને પોતાના પરિવારને સુખ અને પ્રગતિનો આધાર બનાવે.

વ્યવસ્થાપક
યુગ નિર્માણ યોજના

પરિવાર નિર્માણ- એક જીવન સાધના

કુશળતા વિકસાવવા માટે કોઈ કાર્યક્ષેત્ર જોઈએ. વૈજ્ઞાનિકોને પ્રયોગશાળાની, પહેલવાનોને અખાડાની, ડોક્ટરોને દવાખાનાની, શિક્ષકોને શાળાની અને શિલ્પીઓને કારખાનાની જરૂર પડે છે. સાધનાનો ઉદ્દેશ્ય છે-આત્મ પરિષ્કાર. અધ્યાત્મ સાધના તેમ જ જીવન સાધનાનો અભ્યાસ ક્યાં કરવામાં આવે, તેના માટે બે સ્થાનોની જરૂર પડે છે, એક પૂજાનો ઓરડો તથા બીજું પ્રયોગ ક્ષેત્ર. પ્રયોગ ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ પરિવાર જ સર્વસુલભ છે. પૂજા-પ્રાર્થનાથી અંતરંગ અને સ્વાધ્યાય-સત્સંગથી બહિરંગ સત્પ્રેરણાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રેરણાઓને આચરણ અને અભ્યાસમાં ઉતારવાની પણ જરૂર હોય છે. ઉપાસનાના બીજારોપણને ખાતર-પાણી ન મળે તો તે સુકાઈ જવાની અને કરમાઈ જવાની શક્યતા રહે છે.

પરિવારની પ્રયોગશાળામાં સ્વયં પોતાના તથા સમસ્ત પ્રિયજનોના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવને પરિષ્કૃત કરવાનો અભ્યાસ શરૂ કરવામાં આવે તો તેનાથી બેવડો લાભ મળે છે, ભૌતિક પણ અને આધ્યાત્મિક પણ. ભૌતિક એ અર્થમાં કે સમસ્ત પરિવારજનોને પોતાના વ્યક્તિત્વને સુવિકસિત કરવારૂપે એક મહાન ઉપલબ્ધિનો લાભ મળે છે. આ ઉપલબ્ધિ એટલી મોટી છે કે તેને કુબેરની સંપત્તિ કરતાં પણ વધારે માની શકાય. આ પરિષ્કૃત વાતાવરણમાં રહેતા બધા લોકો સામાન્ય પરિસ્થિતિઓ હોવા છતાં પણ અસામાન્ય પ્રસન્નતા અનુભવે છે અને હસતા-હસાવતા પ્રગતિનાં ઉચ્ચ શિખરો પર જઈ પહોંચે છે. તપોવનમાં ઘર બનાવવા કરતાં ઘરને તપોવન બનાવવામાં આવે. સત્પ્રવૃત્તિઓના વિકાસની સાધના જેટલી સરળતાપૂર્વક ઘર-પરિવારમાં થઈ શકે છે, તેટલી બીજે ક્યાંય થઈ શકતી નથી.

પરિવારની મૂળભૂત જરૂરિયાત તો રોટલો, કપડાં અને મકાનની હોય છે. ત્યાર પછી શિક્ષણ, ચિકિત્સા, આતિથ્ય, રીત-રિવાજોનું પાલન તથા આપત્તિકાળની સ્થિતિનો સામનો કરી શકવાનું સામર્થ્ય પણ જરૂરી છે. જો જીવન નિર્વાહ માટે જરૂરી સામાન્ય જ્ઞાન અને લોકવ્યવહારનો અનુભવ હોય તો માણસને જેટલી બુદ્ધિ મળી છે અને કાંડામાં જે તાકાત છે કોઈ સામાન્ય પરિવારનું ગુજરાન ગમે તે રીતે રાજીપુશીથી ચલાવી શકાય તેના માટે પૂરતી છે.

જ્યારે પરિવારના સભ્યોમાં સ્નેહ-સૌજન્યનો, સદ્ભાવ-સહયોગનો અભાવ રહેતો હોય, ત્યારે જ મુશ્કેલી આવે છે, એક-બીજામાં રસ ન લેતા હોય, પોતાના કામથી જ મતલબ રાખતા હોય, અનુશાસન ન પાળતા હોય અને પરસ્પર મનોમાલિન્ય રાખીને અવારનવાર લડતા-ઝગડતા હોય, ત્યારે જ મુશ્કેલી આવે છે, જ્યાં આવી સ્થિતિ હશે, ત્યાં ધન-સાધન હોવા છતાં પણ પરિવાર એક એવી જેલ જેવી સ્થિતિમાં હશે, જ્યાં લાચારીથી સમય કાઢવો પડતો હોય. આવી સ્થિતિમાં પરિવારોમાં નથી ઘનિષ્ટતા રહેતી નથી આત્મીયતા રહેતી. આવી આનંદહીન સ્થિતિમાં દિવસો તો પસાર થતા રહે છે, પરંતુ જે ઉપલબ્ધિઓ આ પવિત્ર સંસ્થાના સભ્યોને મળી શકે તેમ હતી, તે મળતી નથી. આજના મોટા ભાગના પરિવારોમાં આવી જ દુર્ભાગ્યપૂર્ણ સ્થિતિ જોવા મળે છે.

નાના-નાના પરિવારો કરતાં મોટા પરિવારો બનાવવાની સંયુક્ત પરિવાર પ્રથા ખરેખર લાભદાયક છે, પરંતુ તેની ઉપયોગિતા એ જ શરતે છે કે તેમાં પરસ્પર સઘન સદ્ભાવ અને પરિપૂર્ણ સહયોગનું વાતાવરણ હોય. જો દ્વેષ-દુર્ભાવની, અવજ્ઞા અને ઉપેક્ષાની, ખેંચાખેંચની દુષ્પ્રવૃત્તિઓ ફાલી રહી હોય તો ઘરને નરક બનાવવા કરતાં લોકો પોતપોતાનો પરિવાર લઈને જુદા થઈ જાય એ જ સારું છે. સદ્ભાવની સ્થિતિમાં સંયુક્ત પરિવારને લાભ થાય છે, પણ દુર્ભાવ

સુખ અને પ્રગતિનો આધાર - આદર્શ પરિવાર

૪

વધવાની સ્થિતિમાં તે વિખેરાઈ જાય એ જ શ્રેયસ્કર છે. વડીલોએ એકતરફી બિનજરૂરી આગ્રહ ન કરવો જોઈએ અને સ્થિતિને અનુરૂપ સંયુક્ત પરિવારને જાળવી રાખવાની જેમ જ તેને શાંતિથી અને સદ્ભાવપૂર્વક વિભક્ત થવામાં પણ મદદ કરવી જોઈએ.

પરિવાર સંસ્થાની સફળતા તેની ભાવનાત્મક સ્થિતિ અને આદર્શવાદી આચારસંહિતા પર ટકેલી છે. જ્યાં સુધી આ આધાર જળવાઈ રહેશે, ત્યાં સુધી અભાવગ્રસ્ત ઘર-પરિવારોમાં પણ સ્થિતિ એવી સુખદ બની રહેશે કે જેના પર સ્વર્ગનું સુખ પણ ન્યોછાવર કરી શકાય. શરીરની ભૂખ રોટલા, કપડાં અને મકાન, અનાજ, જળ અને હવા સુધી જ સીમિત છે, પરંતુ આત્માની ભૂખ તો સ્નેહ, સન્માન અને સહયોગની પરિસ્થિતિઓ મળવાથી જ શાંત થાય છે. મોટેરાંઓ જો નાનાંનું બરાબર ધ્યાન રાખે તો તેઓ બગડશે નહિ. ઘરમાં સ્વસ્થ પરંપરાઓ શરૂ કરવામાં આવે. બધા જ શ્રમનિષ્ઠ બને. બાળકોથી માંડીને વૃદ્ધો સુધી બધા જ પરિશ્રમશીલ રહે. કોઈ સમય બરબાદ ન કરે. નાનાંએ વડીલોનું સન્માન કરવું જોઈએ, પરંતુ વડીલોએ નવરા બેસી રહીને, વાતવાતમાં હુકમો ચલાવતા રહીને, નાનાંનો સમય નષ્ટ કરતા રહેવાને પોતાનો અધિકાર ન માની લેવો જોઈએ. નાનાંઓનું કર્તવ્ય છે કે મોટેરાંઓનું સન્માન કરે, પરંતુ વડીલોએ પણ આ દૃષ્ટિએ નાનાંઓને પોતાની પાછળ નહિ, આગળ જ રાખવાં જોઈએ. મોટેરાંઓને સંતુષ્ટ રાખવા માટે તેમનું સન્માન કરવું, શિષ્ટાચાર જાળવવો, આદરણીય સંબોધન કરવું, નિયમિત પ્રણામ કરવા, તેમનાં શારીરિક કામોમાં મદદ કરવી, કોઈ નવું કામ કરતી વખતે તેમના આશીર્વાદ લેવા, તેમની સુવિધાઓનું ધ્યાન રાખવું એ નાનાંઓનું કર્તવ્ય છે. ઘણીવાર તેમના વિચારો અયોગ્ય, અસામયિક તથા અવાસ્તવિક હોય છે. તેઓ એવા આદેશો થોપી દે છે, જે માનવા યોગ્ય હોતા નથી. ઘણીવાર તેઓ ઘૂંઘટ, અસ્પૃશ્યતા, દહેજ, ધામધૂમનો અપવ્યય જેવી

વિકૃત પરંપરાઓને વળગી રહેવાનો આગ્રહ કરે છે. કેટલીક વખત સમાજ-સેવા જેવાં શ્રેષ્ઠ કાર્યોમાં પણ વાંધા ઉઠાવે છે તથા સ્વાર્થના કારણે માત્ર પોતાના કામથી કામ રાખવાની શિખામણ આપે છે. આથી યોગ્ય-અયોગ્યની વાતને વિવેકની કસોટીએ ચકાસ્યા પછી જ કોઈ પણ આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ. અયોગ્ય આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરી શકાય છે. હા! આવી અવજ્ઞામાં પણ નમ્રતા જરૂર જાળવી રાખવી જોઈએ.

એક-બીજાને સહયોગ આપવો એ પરિવારની સ્વસ્થ પરંપરા હોવી જોઈએ. બીમારીમાં બધાએ દર્દીની ખબર પૂછવી જોઈએ અને દેખભાળ, ચિકિત્સા, સારવાર, સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવા માટે તત્પરતા દાખવવી જોઈએ. વડીલોએ બાળકોને ભણાવવાં જોઈએ. તેઓએ નવરા ન બેસી રહેતાં બાળકોને કથા-વાર્તાઓ સંભળાવવાથી માંડીને તેમને ફરવા લઈ જવા, હસાવવા, રમાડવા, ગૃહઉદ્યોગ શીખવવા, પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવા તથા પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર પારિવારિક કાર્યોમાં મદદ કરવા માટે તત્પર રહેવું જોઈએ. નકામો સમય ગુમાવતા રહેવાની સુવિધાને પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન ન બનાવવો જોઈએ. હળીમળીને કામ કરવાની પરંપરા શરૂ થવી જોઈએ. રસોઈ બનાવવી, સફાઈ જાળવવી જેવાં કામોનો બોજો એક જ વ્યક્તિ પર ન નાખતાં તેમાં બીજા લોકો પણ મદદ કરે, તો તેની મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રતિક્રિયા ખૂબ સારી થશે.

આ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે આપણે આપણું વ્યક્તિત્વ ઢાળવું જોઈએ અને પરિવારમાં તે પ્રમાણેની પરંપરાઓ પ્રચલિત કરવી જોઈએ. આવા જ વાતાવરણમાં ઉછરીને બાળકો સુસંસ્કારી બને છે. નવી પેઢીને જો ઉચ્ચ શિક્ષણ આપી શકવાની, તેના માટે વારસામાં અઢળક સંપત્તિ મૂકી જવાની આપણી સ્થિતિ ન હોય તો કોઈ વાંધો નથી, પરંતુ તેને જો સદ્ગુણી, સુસંસ્કારી બનાવી દેવામાં આવે તો તેઓ દરેક પરિસ્થિતિમાં સુખી રહી શકશે તે બાબતે નિશ્ચિત રહેવું જોઈએ

પરિવાર નિર્માણથી અનેક સમસ્યાઓનું સમાધાન

પરિવારમાં સુસંસ્કારિતાનું વાતાવરણ બનાવવું એ દરેક વિચારશીલ, જાગૃત અને વિવેકવાન વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે. જો દરેક વ્યક્તિ આ સંગઠનમાં રહેવાનો અને તેનો લાભ ઉઠાવવાનો જ દૃષ્ટિકોણ અપનાવી લે તો પછી આ પરિવાર સંસ્થાનું કોઈ મહત્ત્વ રહેતું નથી. જો માત્ર સાથે રહેવાનું નામ જ પરિવાર હોય તો લોકો ધર્મશાળાઓ, હોટલો અને રેલવે-બસોમાં પણ એકસાથે રહે છે. માત્ર આટલાથી જ આ સ્થાનો પર રહેતા લોકો એક પરિવારના સભ્યો બની જતા નથી. પરિવાર એ માત્ર એક સ્થાન પર રહેતી વ્યક્તિઓનું નામ નથી. તેમાં રહેતા સભ્યો એકબીજા પ્રત્યે ગાઢ આત્મીયતાના સૂત્રોમાં બંધાયેલા રહે છે. સાથે રહેવા, એક જ રસોડે જમવા અને એકબીજા સાથે બોલચાલ, વાતચીત, પ્રેમ-વ્યવહારથી જોડાયેલા રહેવા ઉપરાંત પણ સ્વજનો એકબીજા પ્રત્યેનાં કર્તવ્યોથી બંધાયેલા રહે છે. આવાં કર્તવ્યો પૂરાં કરવાં એ પરિવારમાં સાથે રહેવાની, પરિવારજન કહેવડાવવાની એક અનિવાર્ય શરત છે. અણસમજુ, અજ્ઞાની અને નાનાં બાળકોની સરખામણીમાં, પરિવારના મોટા સભ્યો માટે કર્તવ્યપાલનની આવશ્યકતા, અનિવાર્યતા ઘણી વધારે છે. નાનાં બાળકોને તો કર્તવ્ય અને જવાબદારીની ભાષા જ સમજાતી નથી, તો પછી તેઓ તે પૂરાં કેવી રીતે કરી શકે? તેમને કર્તવ્ય અને જવાબદારી વિશે સમજાવવું એ તો આગળની વાત છે. પહેલાં તો એ જરૂરી છે કે મોટા લોકો પોતે કર્તવ્યપરાયણ તથા પરિવાર પ્રત્યે જવાબદાર બને.

આ જવાબદારી પરિવારના લોકોને સંસ્કારી બનાવવા, તેમને આદર્શ અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યક્તિત્વ સંપન્ન બનાવવા માટે કરવામાં આવેલા જાગૃત પ્રયાસો રૂપે જ પૂરી કરી શકાય. આવા પ્રયાસોને કુશળતા અને તત્પરતાપૂર્વક સંપન્ન કરવામાં આવે તો પરિવાર ઉત્કૃષ્ટ વ્યક્તિત્વો

ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ બની શકશે, એટલું જ નહિ, આવા પ્રયાસો દ્વારા અગણિત માનવીય સમસ્યાઓનું સમાધાન પણ પરિવારના પરિઘમાં રહીને જ સંભવ બની શકે છે. સામાજિક કુરિવાજો અને સમસ્યાઓ કંઈ આકાશમાંથી ટપકતી નથી, તે સમાજના એકમ એવી વ્યક્તિઓની પ્રવૃત્તિઓમાંથી જ જન્મે છે. જો વ્યક્તિ અસંસ્કૃત, અદૂરદર્શી અને અવિવેકી હશે તો તેની પ્રવૃત્તિઓ, ગતિવિધિઓ અને તેના ક્રિયાકલાપો પણ એવા જ સ્તરના હશે. વ્યક્તિઓની ગતિવિધિઓ અને ક્રિયાકલાપો જ અનેક પ્રકારની સામાજિક સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે. જો તેમના દષ્ટિકોણ અને રીતિ-નીતિમાં કોઈ સુધારો કરવામાં આવે તો આવી સમસ્યાઓને જડમૂળથી ઉખેડી શકાય.

(૧) નિરક્ષરતાની સમસ્યા - આમ તો બધી સમસ્યાઓ વ્યક્તિઓના દષ્ટિકોણ, રીતિ-નીતિ અને ક્રિયાકલાપોમાંથી જ પેદા થાય છે, તેમ છતાં કેટલીક સમસ્યાઓ સીધેસીધી તેની સાથે જોડાયેલી હોતી નથી. દાખલા તરીકે નિરક્ષરતાને જ લઈએ. પ્રત્યક્ષ રીતે તેનું કારણ પરિસ્થિતિઓ અને સાધનોનો અભાવ લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેનું કારણ રુચિનો અભાવ અને શિક્ષણનું મહત્ત્વ ન સમજવું તે છે. કારણ જે હોય તે, પણ નિરક્ષરતા એ આ દેશની એક ઘણી મોટી સમસ્યા છે, પરંતુ આટલી મોટી સમસ્યાનું સમાધાન, નિરક્ષરતાનું નિવારણ આસપાસના શિક્ષિત લોકો જ થોડોથોડો સમય આપીને સહેલાઈથી કરી શકે છે, જ્યારે સરકારી તંત્ર દેશની પોણા ભાગની જનતાને સાક્ષર બનાવવા માટે આખું માળખું ઊભું કરવા છતાં પણ લગભગ નિષ્ફળ જ જશે.

(૨) ગરીબીની સમસ્યા - ગરીબી નિવારણમાં કુટિર ઉદ્યોગોને પ્રથમ ઉપાય માની શકાય. જો કે આ પ્રથા ઉપરથી લાદી ન શકાય. ઘરના લોકો તેની જરૂરિયાત અનુભવશે, તો જેમ લગ્ન-પ્રસંગોમાં ખર્ચ કરવા માટે ગમે ત્યાંથી અને ગમે તે રીતે પૈસા મેળવી લે છે, તેવી જ રીતે તેનાં સાધનો પણ એકઠાં કરી લેશે.

(૩) સ્વાસ્થ્યની સમસ્યા - સ્વાસ્થ્ય જાળવવામાં અને ખરાબ કરવામાં ભોજન અંગેની ટેવો, સ્વચ્છતા તથા દિનચર્યાની મૂખ્ય ભૂમિકા રહે છે. તેને સુધારવાથી જ આરોગ્યનું રક્ષણ થઈ શકશે. ગામેગામ દવાખાનાં બનાવવાથી કે ઘેરઘેર ડોક્ટરો મોકલવાથી પણ જે કાર્ય થઈ શકતું નથી, તે આહાર-વિહાર અંગેની પારિવારિક ટેવો બદલવાથી થઈ શકે છે. આજે પરિવારોમાં રસોડા-કાન્તિની એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

(૪) વસતિ વધારાની સમસ્યા - વસતિવધારાની આ સમસ્યા ઘણી જ વિકટ છે. રાષ્ટ્રની આર્થિક તેમ જ સામાજિક પ્રગતિમાં આ એક સૌથી મોટો અવરોધ છે. પરિવારના દરેક સભ્ય આ સંદર્ભમાં જાગૃત રહે અને અતિપ્રજનનને અયોગ્ય માનવા લાગે, તો જે કામ સરકારી ખાતાઓની દોડધામથી પણ થતું નથી, તે કામ સરળ થઈ શકે છે.

(૫) ચારિત્ર્ય નિર્માણની સમસ્યા - ચારિત્ર્ય ઘડતર અને વ્યક્તિત્વ નિર્માણનું કાર્ય ખૂબ જ મહત્ત્વનું છે. સમર્થતા, સમૃદ્ધિ અને પ્રગતિના બધા જ હેતુઓ આ જ પૈડાના આધારે ગતિશીલ થઈ શકે છે અને આ અઘરું કાર્ય પરિવાર સંસ્થા સિવાય બીજા કોઈનાથી થઈ શકે તેમ નથી. શાળાઓમાં ભલે ગમે તે ભણાવવામાં કેમ ન આવે, પણ ઘરનું વાતાવરણ જ વ્યક્તિના ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવને ઘડવામાં સફળ થાય છે. જે કાર્ય નીતિ, સદાચાર અને ધર્મ-અધ્યાત્મનું વિશાળકાય તંત્ર લાંબા સમયથી ધૂમધામ અને ઉહાપોહના આધારે પણ કરી શક્યું નથી, તેને પરિવારોનું સુધરેલું વાતાવરણ જોતજોતામાં સંપન્ન કરી શકે છે.

(૬) નાગરિકતાનું શિક્ષણ - નાગરિકતા અને સામાજિકતાનું અસરકારક શિક્ષણ આપવું અને શાલીનતાને સ્વભાવનું અંગ બનાવવું, એ નથી પ્રવચનોથી શક્ય, નથી સાહિત્ય આ દિશામાં કંઈ ખાસ આગળ જઈ શકતું. આ પ્રચારતંત્રથી માત્ર તેનું દિગ્દર્શન થઈ શકે છે. સત્પ્રવૃત્તિઓને સ્વભાવનું અંગ બનાવવું એ ઉપચારોથી નહિ,

અંતરંગના મર્મસ્થાનોને પ્રભાવિત કરતી તેમ જ દૈનિક જીવનમાં કાર્યાન્વિત થતી આદતોથી જ શક્ય બને છે. આ મહાન કાર્ય જો કોઈ કરી શકે તેમ હોય તો તે એક જ તંત્ર છે - પરિવારનું પરિષ્કૃત વાતાવરણ.

(૭) કુરિવાજોના નિવારણની સમસ્યા સામાજિક કુરિવાજો, અયોગ્ય પ્રથા-પરંપરાઓ, મૂઢ માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ કેટલી દુઃખદાયી અને ખર્ચાળ હોય છે, તેનો આપણે રોજરોજ અનુભવ કરીએ છીએ. ઘર-પરિવારનું આંતરિક વાતાવરણ એટલું દુરાગ્રહી બની ગયું છે કે બિચારી બુદ્ધિમત્તા એક ખૂણામાં બેસી રહે છે અને રૂઢિઓ સક્રિયતા અપનાવતી રહે છે. આમાં જો સુધાર કરવો હોય તો ડાળાં-પાંદડાં તોડવાથી કામ નહિ ચાલે, મૂળિયાં જ ઉખાડવાં પડશે.

(૮) નારી જાગરણની સમસ્યા - નારી ઉત્થાનનું કાર્ય પણ પારિવારિક વાતાવરણમાં ફેરફાર કરવાથી જ શક્ય બનશે. પુત્ર અને પુત્રી વચ્ચે ભેદભાવ, પડદા પ્રથા, શિક્ષણની ઉપેક્ષા, બાળલગ્નો, પ્રગતિના પ્રયાસોનો વિરોધ-અસહયોગ, અસ્તવ્યસ્ત જીવનશૈલીના કારણે અઢળક સમયની બરબાદી અને વિકાસનાં કામો માટે સમય ન મળવો- જેવા અવરોધો જ નારીની પ્રગતિમાં બાધક અને અધોગતિનું નિમિત્ત છે. આવા અનાચારોનું પોષણ માત્ર એકાદ વ્યક્તિ જ નહિ, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે સમગ્ર પારિવારિક વાતાવરણ જ કરે છે. જો ખરેખર નારી ઉત્થાનની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવો હોય તો તેના માટે પરંપરાગત પારિવારિક માળખાને બદલવું અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક છે.

(૯) ગૌરક્ષાની સમસ્યા - ગૌરક્ષા માટે ભલે ગમે તેટલાં આંદોલનો ચાલતાં હોય, પણ આખરી ઉકેલ એક જ છે કે માત્ર ગાયનું દૂધ જ વાપરવામાં આવે. પ્રત્યેક પરિવારની જો આ જ માગ હોય તો ગૌપાલનનો વ્યવસાય આ દેશનો સૌથી મોટો ઉદ્યોગ બની જશે. તેનાથી ધર્મ ભાવના તથા સ્વાસ્થ્ય રક્ષણના પ્રશ્નો તો ઉકલશે જ, સાથેસાથે

ખેતી માટે ઉપયોગી બળદો પ્રાપ્ત થવાથી માંડીને અસંખ્ય બેકારોની બેકારી દૂર કરવાનો એક નવો માર્ગ પણ મળશે.

(૧૦) લોકસેવકોની પૂર્તિ - પ્રાચીનકાળમાં દરેક ઘરમાંથી એક વ્યક્તિ લોકસેવા માટે સમર્પિત થતી હતી, પરંતુ આજે પારિવારિક સંકીર્ણતાનું દબાણ એટલું બધું છે કે કદાચ કોઈ પરમાર્થ પરાયાણ બનવાની વાત પણ વિચારે કે શરૂઆત કરે તો તેને પરિવારજનોથી માંડીને મિત્ર-સંબંધીઓ સુધ્ધાંના ભારે વિરોધનો સામનો કરવો પડે છે. પરિવારના લોકો વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસની જરૂરિયાત અનુભવવા લાગે તો એમ સમજવું કે વ્યક્તિ અને સમાજનો કાયાકલ્પ કરનારો સતયુગ સ્વર્ગમાંથી ઊતરીને ધરતી પર આવવા માટે તૈયાર થઈ ગયો છે.

(૧૧) દુર્વ્યસન-દુષ્પ્રવૃત્તિ નિવારણ - અનેક પ્રકારનાં દુર્વ્યસનો અને દુર્ગુણો માનવ સમાજને ખોખલો કરી રહ્યાં છે. પરિવારમાં દુર્વ્યસન વિરોધી વાતાવરણ ન મળવાથી જ આજે બીડી-સિગારેટ, દારૂ, ગુટકા વગેરેનું ચલણ વ્યાપક બન્યું છે. શીખ પરિવારોમાં તમાકુ અને જૈન પરિવારોમાં માંસાહારનું ચલણ મોટેભાગે જોવા મળતું નથી. આનું શ્રેય કોઈ એક વ્યક્તિને જતું નથી, પણ તેમાં આખા પરિવારનું દબાણ કામ કરે છે.

અનૈતિકતા અને ગુનાખોરી અટકાવવા માટે પોલીસ, અદાલત, જેલ, કાયદો વગેરેનું ખર્ચાળ માળખું હોવા છતાં પણ પતનનો પ્રવાહમાં કોઈ ઓટ આવતી દેખાતી નથી. જો પરિવારોમાં અનીતિને આશ્રય ન આપવાની પરંપરા શરૂ થાય, તેને સહયોગ-સમર્થન ન મળે તો મોટાભાગની દુષ્પ્રવૃત્તિઓને પાંગરવાની તક જ ન નહિ મળે. વ્યક્તિગત દોષ-દુર્ગુણોથી લઈને સામાજિક કુરિવાજો અને અનૈતિક-અવાંછનીય-ભ્રષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ સુધીની જે કંઈ સમસ્યાઓ વ્યક્તિગત તથા સામાજિક જીવનમાં વ્યાપેલી છે તેનું સમાધાન પરિવાર સંસ્થામાં શોધી શકાય છે.

(૧૨) સહકારિતાની સમસ્યા - હળીમળીને રહેવાની, યોગ્યતા પ્રમાણે કમાવાની અને જરૂરિયાત પ્રમાણે ખર્ચ કરવાની આદર્શવાદિતા

એ આપણા પરિવારની કરોડરજજુ છે. અધ્યાત્મની દૃષ્ટિએ વધુ ને વધુ લોકોનું આત્મીયતાના બંધનમાં બંધાવું, સુખ-દુઃખને હળીમળીને વહેંચવું, અધિકારને ગૌણ અને ફરજને મુખ્ય માનીને ચાલવું એ પારિવારિકતા છે. તેને સહકારી જીવન પદ્ધતિ પણ કહી શકાય.

માનવી પ્રગતિમાં બુદ્ધિની પ્રધાનતાને કારણભૂત માની શકાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક મહિમા તો સહકારિતાનો જ છે. કુટુંબ બનાવીને રહેવાથી અને સમાજ વ્યવસ્થા અપનાવવાથી જ તેને આ સ્તરે પહોંચવામાં સફળતા મળી છે, જેનાથી તે સૃષ્ટિનો મુકુટમણિ કહેવાય છે. ભૌતિક તેમ જ આત્મિક પ્રગતિનું સઘળું રહસ્ય હળીમળીને રહેવાની પદ્ધતિમાં જ સમાયેલું છે. આ જ સત્પ્રવૃત્તિને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં વિકસિત કરવી એ જ પારિવારિકતા છે. તેનું જ વિકસિત રૂપ સમાજવાદ તથા સામ્યવાદ છે. અધ્યાત્મદર્શન પણ આ જ આસ્થા પર આધારિત છે. “વસુધૈવં કુટુંબકમ્”નો સિદ્ધાંત સમસ્ત માનવ સમાજને પ્રાણીમાત્રની આત્મીયતાના સૂત્રોમાં બાંધે છે અને સંયુક્ત રીતે પ્રગતિ કરવાની અને હળીમળીને ખાવાની પ્રેરણા આપે છે.

ઉદાર દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આ આખું વિશ્વ જ આપણો પોતાનો પરિવાર જણાશે. સ્વાભાવિક રીતે પરિજનોને પ્રગતિશીલ, સમુન્નત, યશસ્વી, સમૃદ્ધ તથા સુસંસ્કૃત બનવાની આકાંક્ષા રહે છે. આ શુભેચ્છા માત્ર કલ્પનાઓ કરવાથી કે આશીર્વાદ આપવાથી પૂરી થઈ જતી નથી. તેને પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેવા વાતાવરણને સમર્થ બનાવવું પડે છે, જેમાં ઉછરીને કોઈ અણઘડને સુઘડ તથા અવિકસિતને સુવિકસિત બનવાની તક મળે છે. જળવાયુની અનુકૂળતાથી વૃક્ષ-વનસ્પતિઓ વિકસિત તથા ફળદાયી બને છે, પરંતુ પ્રતિકૂળતા રહેવાથી કીમતી છોડ પણ સુકાઈ જતા જોવા મળે છે. આ જ વાત પ્રાણીઓને પણ લાગુ પડે છે. સમર્થ વર્ગના જીવજંતુઓ પણ અયોગ્ય પરિસ્થિતિઓમાં દુર્બળ થઈને પોતાનું અસ્તિત્વ જ ગુમાવી દે છે. મનુષ્યની આત્મસત્તા મહાન

જરૂર છે, પરંતુ તેણે પણ શ્વાસ લેવો પડે છે. ગૂંગળામણના વાતાવરણમાં રહીને તે પોતાની સ્વાભાવિક ચેતના ગુમાવી બેસે છે. ઝેર ખાવાથી જ નહિ, ઝેરી વાયુથી પણ મૃત્યુ થાય છે. વ્યક્તિના અંગત દોષ-દુર્ગુણો તેની પ્રગતિમાં જેટલા અવરોધરૂપ બને છે, તેના કરતાં ઘણો વધારે અવરોધ આવા વાતાવરણના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે, જે ઘર-પરિવારમાં કુસંસ્કારી પરિસ્થિતિઓના કારણે બન્યું હોય છે.

નિર્જીવ નિર્માણ સરળ છે, પણ સજીવોનો ઉત્કર્ષ અઘરો છે. આડી-અવળી પડી રહેલી ચીજ-વસ્તુઓ પોતાની મેળે કંઈ ઊલટ-સુલટ થતી નથી, પરંતુ સજીવ પ્રાણીઓ કાયમ માટે પોતાની કુસંસ્કારિતાનો પરિચય આપવાનું અને નવી નવી સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન કરવાનું ચૂકતાં નથી. આવી સ્થિતિમાં પ્રાણીઓનું, ખાસ કરીને મનુષ્યોનું ભાવનાત્મક નિર્માણ કરવું કેટલું મુશ્કેલ હોય તેને કલ્પના કરવાથી નહિ, અનુભવથી જ જાણી શકાય છે. શરીરનું પોષણ તો સરળ છે, પણ બૌદ્ધિક તેમ જ ભાવનાત્મક નિર્માણ કરવા માટે અસાધારણ દૂરદર્શિતા અને તત્પરતા અપનાવવી પડે છે.

પરિવાર નિર્માણનું પ્રત્યક્ષ પાસું એટલું જ છે, કે તે પરિવારમાં રહેતા દરેક પરિજનોનો વર્તમાન સુખદ અને ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બને છે. તેના બદલામાં નિર્માતાઓને આત્મ સંતોષ, ગર્વ-ગૌરવ, શ્રદ્ધા-સન્માન અને યશ-શ્રેય મળે છે. હર્યો-ભર્યો બગીચો ઉછેરનાર માળીને સામાન્ય શ્રમિક કરતાં વધારે શ્રેય અને લાભ મળે છે. પરિવાર નિર્માણ માટે તત્પર વ્યક્તિની ઉપલબ્ધિઓ કોઈ કુશળ માળી, ભવન નિર્માતા, સફળ ઉદ્યોગપતિ, સર્કસના રિંગ માસ્ટર કરતાં વધારે જ આંકી શકાય, ઓછી નહિ.

સુધારની શરૂઆત પોતાનાથી જ કરીએ

પરિવાર નિર્માણમાં મુખ્યત્વે સદ્વિચારો અને સદ્ગુણોનો પ્રયોગ કરવો પડે છે. આ પ્રશિક્ષણ માત્ર વાણીથી થઈ શકતું નથી, પરંતુ પ્રશિક્ષકે અનિવાર્યપણે પોતાનું ઉદાહરણ રજૂ કરવું પડે છે. બીની માટીમાંથી સુંદર રમકડાં બનતાં જેમણે જોયાં છે તેઓ જાણે છે કે આ ચમત્કાર વાસ્તવમાં બીબાનો છે, જેમાં રમકડાંની છાપ પહેલેથી સાફસુથરી રીતે ઉપસાવેલી છે. આ બીબામાં ખામી હશે, તો જે રમકડું તૈયાર થશે તે પણ કાણું-કુબડું હશે. વ્યક્તિ નિર્માણમાં માત્ર બૌદ્ધિક પ્રશિક્ષણ ક્યારેય અસરકારક સાબિત થયું નથી. પ્રભાવશાળી પ્રવચનો અને પ્રદર્શનોથી વ્યક્તિત્વનું ઘડતર શક્ય બનતું હોત તો આ કામ ક્યારનું થઈ ગયું હોત અને આ કામને સમર્થ લોકોએ ક્યારનું કરી દીધું હોત. જ્યોતથી જ્યોત જલે છે અને તેજસ્વી વ્યક્તિઓના પ્રભાવથી નવાં વ્યક્તિત્વ ઘડાય છે, બદલાય છે. આથી પરિવારના જે મૂર્ધન્ય લોકોએ પોતાના ક્ષેત્રમાં નવસર્જન કરવું હોય, તેમણે આ બધું પહેલાં પોતાના સ્વભાવમાં ઉતારવું પડશે, જે તેઓ પોતાના પરિજનો પાસે કરાવવા માગે છે. માત્ર સમજાવટથી કામ ચાલતું હોત તો કેટલું સારું થાત. તો સમજાવટનું મહત્ત્વ રહેત અને ચરિત્રનિષ્ઠાનો દરવાજો ખખડાવવો ન પડત, પણ શું થાય? પરિવારમાં ઉત્કૃષ્ટતાનું વાતાવરણ બનાવવું એ આ દષ્ટિએ થોડું અઘરું પણ છે, પરંતુ તેની સરખામણીમાં જે લાભ મળે છે, તે જોતાં મુશ્કેલીઓ કે પરિશ્રમની કોઈ વિસાત નથી.

વારસદારો માટે ધન-વૈભવ મૂકી જવું એ તેમને સુસંસ્કારી બનાવવા કરતાં વધારે સુખદ નથી. આ એવી સંપત્તિ છે જે તેને હંમેશાં ગૌરવાન્વિત રાખશે અને ડગલે ને પગલે શ્રેય-સહયોગ અપાવશે. સફળતાઓ ગમે તે ક્ષેત્રની હોય, તેને માત્ર વ્યક્તિત્વ સંપન્ન લોકો જ મેળવી શકે છે.

બીજા લોકોની આદતો બદલવા માટે પોતાની આદતો બદલવી પડે છે. બીજાનો સ્વભાવ સુધારવા માટે પહેલાં પોતાનો સ્વભાવ સુધારવો

પડે છે. ઉપદેશોથી માત્ર જાણકારી આપી શકાય છે. વ્યક્તિને સુધારવી એ તેમના માટે જ સંભવ છે, જેઓ પોતાને એક આદર્શરૂપે વિકસિત કરી શક્યા હોય. શિક્ષણ તો સહજ રીતે મળે છે, પણ પ્રેરણા તો ત્યારે જ મળી શકે છે, જ્યારે અનુકરણ માટે કોઈ પ્રભાવશાળી આદર્શ સામે હોય. પ્રકાશમાન દીપક જ બીજા નવા દીપકને પ્રગટાવે છે. જેવું બીબું હોય, તેવાં જ રમકડાં તૈયાર થાય છે. બીજાઓને કંઈક જણાવવું કે માત્ર શીખવવું હોય તો જુદી વાત છે, બાકી વ્યક્તિના ઘડતરનું લક્ષ્ય સામે હોય તો સૌપ્રથમ પોતાનું ઘડતર કર્યા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી.

પરિવારને સુસંસ્કારી બનાવવાના પ્રયાસમાં તેના માટે અગ્રણી લોકોએ સૌપ્રથમ પોતાનું જ ઘડતર કરવું પડે છે. આ સંદર્ભમાં તેઓ જેટલી સફળતા મેળવશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં પરિવાર નિર્માણના કાર્યમાં તેમને સફળતા મળશે. જે ગુણો પોતાના અનુયાયીઓમાં વિકસાવવા હોય તે સૌપ્રથમ પોતાનામાં વિકસાવવા પડશે. અનુકરણપ્રિય પ્રાણી એવો માણસ જે કંઈ સમજે છે, તેમાં તો શિક્ષકોના પરિશ્રમનું ફળ પણ કહી શકાય, પણ જે ઘડતર થયું છે તેમાં મોટેભાગે તેમની સાથે રહેતા અને પ્રભાવિત કરતા લોકોના ચારિત્ર્યનું જ યોગદાન હોય છે. કુસંગ અને સત્સંગનાં પરિણામોથી આપણે બધા પરિચિત છીએ. તેમાં શિક્ષણ અને માર્ગદર્શન નહિ, પણ સાથીદારોની સારી કે ખોટી વિશિષ્ટતાઓના કારણે ઉત્પન્ન થયેલો પ્રભાવ જ કામ કરે છે. જે આ સત્યને સમજશે અને પરિવાર નિર્માણ માટે વાસ્તવમાં ઈચ્છુક હશે તેમણે આ પ્રયાસ આત્મનિર્માણથી શરૂ કરવો પડશે, જેથી ઘડતરની આ જટિલ પ્રક્રિયાને સરળ તેમ જ સંભવ બનાવી શકાય.

પરિવાર નિર્માણથી જ વ્યક્તિ અને સમાજનું નિર્માણ સંભવ

પરિવાર નિર્માણ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેના માધ્યમથી આત્મનિર્માણ અને સમાજનિર્માણના બંને ઉદ્દેશ્ય અનાયાસે જ પૂરા થતા જાય છે. ઘરને તપોવન બનાવવાની વાત કહેવામાં આવતી રહી છે. ગૃહસ્થને યોગની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. પતિવ્રત, પત્નીવ્રત, પિતૃસેવા, શિશુ-વાત્સલ્ય, સમતા, સહકારની સત્પ્રવૃત્તિઓ જો પ્રગાઢ સદ્ભાવનાની મનઃસ્થિતિમાં સંપન્ન કરી શકાય, તો તેનું મહત્વ યોગાભ્યાસ કે તપસાધના કરતાં કોઈ પણ રીતે ઊતરતું નથી. તેના પ્રતિપાદન માટે અસંખ્ય કથા-ગાથાઓથી ઈતિહાસ-પુરાણોનાં પાનેપાનાં ભરેલાં છે. કર્મયોગની જેટલી ઉત્તમ સાધના ગૃહસ્થ જીવનમાં થઈ શકે છે, તેટલી બીજે ક્યાંક ભાગ્યે જ થઈ શકે છે. આ પ્રસંગે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કે આત્મ નિર્માણ માટે સરળ અને સાર્થક સાધના પદ્ધતિ પરિવાર નિર્માણરૂપે જ પ્રયોજી શક્ય છે.

પરિવાર નિર્માણની પ્રતિક્રિયા સમાજે નિર્માણરૂપે થવાની વાત સમજવામાં કોઈ વિચારશીલ માણસને મુશ્કેલી ન પડી શકે. જે મહામાનવોએ વિશ્વના ઈતિહાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવી છે, તેમનાં વ્યક્તિત્વ સુસંસ્કૃત પારિવારિક વાતાવરણમાં જ ઘડાયાં હતાં. વ્યક્તિગત પ્રતિભાનું મૂલ્ય નહિવત્ છે, જ્યારે પ્રભાવશાળી વાતાવરણની ક્ષમતા મહાન છે. પ્રતિભાઓ કુસંસ્કારી વાતાવરણમાં ઢળે છે, ત્યારે તેઓ દુષ્ટ-દુરાત્મા બનીને પોતાનું તથા બીજાનું અહિત જ કરતી રહે છે, જો તેમને સુસંસ્કૃત પરિસ્થિતિઓમાં ઉછરવાની, પરિપક્વ થવાની તક મળી હોત તો ચોક્કસપણે સ્થિતિ સાવ જુદી હોત. પરિસ્થિતિઓએ જેમને ડાકુ બનાવી દીધા છે, તેમને જો દિશા અને સહાયતા મળી હોત તો તે વ્યક્તિ કોઈ સૈન્યનો કુશળ સેનાપતિ હોત અથવા સાહસિક નેતૃત્વ કરી શકવામાં પૂર્ણ રીતે સફળ સાબિત થાત.

વ્યક્તિની મૌલિક પ્રતિભાને ગમે તેટલું મહત્ત્વ અને શ્રેય કેમ ન આપવામાં આવે, પણ વાતાવરણના પ્રભાવની અવગણના શકાતી નથી. કહેવાની જરૂર નથી, કે મનુષ્યને પ્રભાવિત કરતી પરિસ્થિતિઓમાં સૌથી વધારે સામર્થ્ય પરિવારના વાતાવરણમાં જ હોય છે.

દોરડું એ બીજું કંઈ નથી, પણ છૂટા-છવાયા દોરાઓનો સમૂહ છે. સમાજ એ બીજું કંઈ નથી, પરિવારોમાં વસેલા માણસોનો માત્ર સમુદાય માત્ર છે. વ્યક્તિઓનું ઉત્પાદન જ નહિ, પરિપોષણ અને પરિષ્કાર પણ તેમાં જ થાય છે. સમાજ જેવો છે તેવો, એ પારિવારિક પરંપરાઓની દેન છે. સમાજને જેવો બનાવવો હોય એવી જ પરિસ્થિતિઓ પરિવારમાં ઉત્પન્ન કરવી પડશે.

કોઈ રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ-સામર્થ્ય, પ્રતિભા તથા વરિષ્ઠતા એ માત્ર સરકારી કચેરીઓ કે અધિકારીઓ સુધી સીમિત નથી હોતી, ત્યાં તો તેની ઝલક માત્ર મળે છે. છાવણીઓમાં રહેતી સેના જ કોઈ રાષ્ટ્રની શક્તિ હોતી નથી, વાસ્તવિક શૌર્ય, પરાક્રમ તો ગલીઓ-મહોલ્લાઓ અને ઘર-પરિવારોમાં જ પેદા થાય છે અને વિકસે છે. છાવણીઓમાં સેના ઊપજતી નથી, તે તો પરિવારોમાંથી જ આવે છે. રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે સરકારી કોષનું તોલમાપ કરવું પૂરતું નથી. સમૃદ્ધિ તો પરિવારોમાં સંઘરાયેલી રહે છે. સરકાર તો તેની પર ટેક્સ લગાવીને માત્ર તેને નિયોવે જ છે. રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યનું મૂલ્યાંકન અધિકારીઓને જોઈને જ નહિ, નાગરિકોના સ્તરના આધારે કરવામાં આવે છે. સંત, ઋષિ, મહાપુરુષ, સુધારક, પ્રજાવાન, મૂર્ધન્ય, કલાકાર વગેરે કંઈ આકાશમાંથી ટપકતા નથી. તેમને જરૂરી પ્રકાશ તો પારિવારિક વાતાવરણ તથા સંપર્કમાં આવનાર સર્જનશીલ પરિજનો પાસેથી જ મળે છે. અનાજ કોઠારોમાં ભરેલું તો રહે છે, પણ તેનું ઉત્પાદન તો ખેતરોમાં જ થાય છે અને ખેતરનો પ્રત્યેક છોડ આ ભંડારને વધારવામાં સમર્થ-સહભાગીની ભૂમિકા નિભાવે છે.

સમાજ નિર્માણ માટે કંઈ પણ કહેવામાં આવતું રહે. આંદોલન અને પ્રચાર માટે ગમે તે પ્રક્રિયા અપનાવવામાં કે કહેવામાં આવે, પ્રચારતંત્ર અને સર્જન સંસ્થાઓનું ગમે તેટલું મોટું માળખું ઊભું કરવામાં કેમ ન આવે, પરંતુ વાસ્તવિકતાની આધારશિલા સમા પરિવારના પ્રચલનમાં સુધારાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ કરવાથી જ એ બધું સંભવ બની શકશે. મૂળિયાંને પાણી આપ્યા વગર ડાળાં-પાંદડાં અને બગીચાને સુરમ્ય બનાવવાના તમામ ઉપાયો અધકચરા જ નીવડશે. વૃક્ષોને ખોરાક તો મૂળિયાંમાંથી જ મળે છે. સમાજનું અક્ષયવૃક્ષ તેનું પરિપોષણ પરિવારોમાંથી અને તેમાં વ્યવસ્થિત રીતે રહેતી વ્યક્તિઓમાંથી જ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી સમાજ નિર્માણની, સમાજ સુધારની વાત વિચારનારાઓએ આ મહાન આરોપણ માટે પરિવારની ક્યારીઓને ઉપજાઉ બનાવવી પડશે. આ તથ્યને જેટલું જલદી સમજી લેવામાં આવે એટલું ઉત્તમ.

ગૃહસ્થ એ તપ અને ત્યાગનું જીવન છે. ગૃહસ્થ જીવનના નિર્વાહ-પાલન માટે કરવામાં આવતા પ્રયત્નો કોઈ તપ કરતાં ઓછા નથી. કુટુંબનો ભાર ઉપાડવો, પરિવારના સભ્યોના સુવિધાપૂર્ણ જીવન માટે સાધનો મેળવવાં, પત્ની, બાળકો, માતા-પિતા, અન્ય પરિજનોની સેવા કરવી એ વાસ્તવમાં ખૂબ કઠિન તપસ્યા છે.

પારિવારિક સંગઠન તૂટવા ન પામે

મનુષ્યની પ્રકૃતિ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર રહેવાની હોય છે. સ્વતંત્રતા તેનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. વ્યક્તિગત સ્વતંત્ર વિચારધારા પર પરિવારમાં કોઈના દ્વારા આક્ષેપ ન થવો જોઈએ, પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તે વિચારધારાથી પારિવારિક શાંતિમાં કોઈ અડચણ તો આવી રહી નથી ને! આ વિચારધારાથી પ્રભાવિત થઈને કોઈ પોતાની નૈતિકતા તો ગુમાવી નથી રહ્યું ને ! તે વિચારધારા સામાજિક જીવનને અસ્તવ્યસ્ત તો કરી રહી નથી ને! જો આવી વિચારધારા હોય તો તેનો વિરોધ અને તેની આલોચના તે વ્યક્તિની સામે કરવી જોઈએ. તેને યોગ્ય સલાહ દ્વારા આકર્ષિત કરીને સાચો રસ્તો બતાવવો જોઈએ. હા, કોઈ પરિવારમાં રૂઢિગત પરંપરાનું પ્રચલન હોય, કે જેને માનીને ચાલવામાં કોઈને મુશ્કેલી નડતી હોય, તો તેના માટે કોઈને લાચાર પણ ન કરવાં જોઈએ. આપણી એકબીજા પ્રત્ય ફરજ બની જાય છે કે આપણે એકબીજાની રુચિઓને આપણા હૃદયમાં સ્થાન આપીએ.

પરિવાર સંસ્થા એક શરીર છે અને તેનું અસ્તિત્વ ત્યારે જ સુરક્ષિત છે જ્યારે તેના બધાં અંગ-અવયવો એક બીજા માટે કામ કરે, એકબીજાને સહયોગ કરે અને પરિવારના અસ્તિત્વમાં જ પોતાના અસ્તિત્વને ઓગાળી દે. જો બધાં જ અંગ-અવયવો પોતાની જાતને સ્વતંત્ર અને અલગ-અલગ માનવા લાગે તથા પોતાના ઉપાર્જનનો લાભ માત્ર પોતે એકલા જ ઉઠાવવાની ચેષ્ટા કરવા લાગે તો શરીરની વ્યવસ્થા જ ડગમગી જશે. હાથ કહેવા લાગે કે હું જે કમાણી કરું છું, જે ભોજનનો કોળિયો ઉઠાવું છું, તે મોંઢાને શું કામ આપું? આ તો મારા પરિશ્રમનું ફળ છે. મારી મહેનતનો લાભ મને જ મળવો જોઈએ. મોંઢું કહેવા લાગે કે હું જે કંઈ ખાઉં છું, ચાવું છું, તેને મારી પાસે જ કેમ ન રાખું? પેટમાં શું કામ જવા દઉં? પેટ જે પચાવે છે તેનું સત્ત્વ પોતાના સુધી જ સીમિત રાખે, બીજાં અંગ-અવયવોને તેનો ભાગ ન આપે, હૃદય પોતાની પાસે આવતું

લોહી સંઘરી રાખે અને તેને શરીરનાં બીજાં અંગોમાં જવા ન દે, એવું વિચારવા લાગે કે હું મારો સંઘરેલો ભંડાર બીજાને શું કામ વહેંચું, તો શરીરની સ્થિતિ શું થશે? શરીર જીવતું જ નહિ રહે અને તેની સાથેસાથે પોતાને જ કેન્દ્ર માનીને વ્યવહાર કરી રહેલાં અંગ-અવયવો પણ નષ્ટ થઈ જશે. શરીરના અંગ-અવયવોમાં આવી કોઈ સંકુચિતતા નથી અને તેના કારણે આ દેહનગરી જીવિત રહે છે. આજે પરિવારો એટલા માટે તૂટી રહ્યા છે કે તેનો દરેક સભ્ય આત્મકેન્દ્રિત થઈને વિચાર કરવા લાગ્યો છે તથા તે જ પ્રમાણે વ્યવહાર કરે છે.

અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ, જર્મની જેવા સમૃદ્ધ દેશોના છૂટાછેડા અંગેના આંકડા એ હકીકતનું ભાન કરાવે છે કે ત્યાંનું પારિવારિક જીવન દિવસે દિવસે તૂટતું જઈ રહ્યું છે. આથીય વધુ ચોંકાવનારી હકીકત તો એ છે કે આ દેશોમાં જે ઝડપે સમૃદ્ધિ વધી છે તેના પ્રમાણમાં છૂટાછેડાની ઘટનાઓમાં પણ વધારો થયો છે. એ સ્પષ્ટ છે કે બહિર્મુખી સાધનો તરફ દષ્ટિ કેન્દ્રિત કરવાનું જ આ દુષ્પરિણામ છે. દાંપત્ય જીવન તેમ જ પરિવારને એક સૂત્રમાં બાંધી રાખવાનો આધાર છે - સ્નેહ, સદ્ભાવ, સહકાર, સેવા તેમ જ ત્યાગની એવી પ્રવૃત્તિઓ, જેના કારણે અભાવગ્રસ્ત રહેવા છતાં અને કષ્ટમય જીવન જીવવા છતાં પણ ક્યારેય એકબીજાથી જુદા થવા માગતા નથી. આ આધાર ન હોય તો એકાંગી ભૌતિક સમૃદ્ધિ દાંપત્ય જીવનને બાંધી રાખી શકતી નથી. તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે પાશ્ચાત્ય જગતમાં વધી રહેલો પારિવારિક અસંતોષ અને તૂટી રહેલાં દાંપત્ય જીવન.

તૂટી રહેલા પરિવારનો દુષ્પ્રભાવ માત્ર તેની સાથે જોડાયેલ વ્યક્તિઓ પર જ નહિ, સમાજ ઉપર પણ અસાધારણ રીતે પડે છે, પરસ્પર અવિશ્વાસ, અસંતોષની ભાવના વધે છે, પરિવારના સભ્યો પોતાને અસુરક્ષિત સમજે છે તથા બાળકોનું ભવિષ્ય અંધકારમય બની જાય છે. બાળકોને તેમના માતા-પિતાના સ્નેહથી વંચિત રહેવું પડે છે, તેમનો

વિકાસ રૂંધાઈ જાય છે. મનોવૈજ્ઞાનિકોનું માનવું છે કે આવાં જ બાળકો મોટેભાગે ગુનાખોર બને છે તથા અનૈતિક ગતિવિધિઓ દ્વારા સમાજને મોટું નુકસાન પહોંચાડે છે. ભોગવિલાસને મુખ્ય માનીને શરૂ થતાં આજકાલનાં લગ્નોની જે નિષ્ફળતા અને દુર્ગતિ જોવા મળે છે તેમાં સુધારો થવા માટે કાયદાકીય પ્રતિબંધો સામાજિક અનુબંધો પૂરતાં નથી. આ સમસ્યાનું સમાધાન તો જેને પતિવ્રત ધર્મ કે પત્નીવ્રત ધર્મ કહે છે. એ ધર્મધારણાને અંતકરણના ઊંડાણમાં ઉતારવાથી જ સંભવ બની શકે છે.

પરિવારમાં સદ્જ્ઞાન અભિવૃદ્ધિની જરૂરિયાત પૂરી કરવી જોઈએ. પરિવારજનો કૂવામાંના દેડકા જેવાં ન બની રહેવાં જોઈએ. જીવનની, સમાજની સમસ્યાઓથી અપરિચિત રહેવું એ એવી ભૂલ છે, જેના કારણે ક્યારેક ક્યારેક એવી ઠોકરો ખાવી પડે છે, જે માણસને ચત્તોપાટ પાડી દે છે. નવરાશના સમયમાં સમાચારો તથા કથા-સંસ્મરણોના માધ્યમથી ઉપયોગી જાણકારી વધારવાનું કામ પ્રત્યેક સદ્ગૃહસ્થે હાથમાં લેવું જોઈએ. શુષ્ક, નીરસ અને નિર્દેશાત્મક ઉપદેશોને મોટેભાગે વ્યંગ, ઉપહાસ અને અવજ્ઞામાં ધકેલી દેવામાં આવે છે. કથા-વાર્તાના માધ્યમથી ફેરવીફેરવીને શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેમાં મનોરંજનનું આકર્ષણ પણ રહે છે અને પરોક્ષ રીતે આપવામાં આવેલા શિક્ષણનો ચિત્ત પર પ્રભાવ પણ પડે છે.

પરિવારને સુસંસ્કૃત બનાવવાનાં કેટલાંક સૂત્રો

સ્વર્ગ અને નરક બીજે ક્યાંય નથી, મનુષ્ય જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે પોતાના નાના સરખા પરિવારમાંથી ગમે ત્યારે તેનું અવતરણ કરી શકે છે. રામાયણમાં આવા પારિવારિક આદર્શોનો ઉલ્લેખ મળે છે. અયોધ્યાના નિવાસીઓનું પારિવારિક જીવન આદર્શોથી ઓતપ્રોત હતું. જો આપણા પારિવારિક જીવનમાં પણ આવો ઉદાત્ત ભાવ જોવા મળતો હોત, તો પરિવાર સંસ્થા આજે આવી છિન્નભિન્ન જોવા ન મળત. રામાયણકાળમાં પારિવારિક જીવનમાં જે આદર્શોનું પાલન કરવામાં આવ્યું છે, તેને રાષ્ટ્રીય જીવનનો સાંસ્કૃતિક ધરોહર કહેવામાં આવે તો કોઈ અતિશયોક્તિ નથી. જો એ બધાં વિભિન્ન પાસાંને આપણા જીવનનું કેન્દ્રબિન્દુ માનીને ચાલીએ તો પરિવારમાં સ્વર્ગીય વાતાવરણનું અવતરણ થવું મુશ્કેલ નથી.

પરિવારના સભ્યોની વચ્ચે ધનિષ્ઠ આત્મીયતા તેમ જ સ્નેહ-સદ્ભાવનાના આધારે પરિવારને એક સૂત્રમાં બાંધી શકાય છે. જે પરિવારમાં સંકીર્ણતા વિકસે છે તે પરિવાર વેરવિખેર થઈ જાય છે. પોતાના જ પરિવારના સભ્યોમાં ભેદભાવ હોવો એ એક એવી ચિનગારી છે, જે અંદર ને અંદર સળગતી રહે છે. આજકાલ આવી ચિનગારી મોટાભાગનાં ઘરોમાં સળગતી જોવા મળે છે. આગળ જતાં તે જ ચિનગારી પારિવારિક વિઘટનનું કારણ બને છે.

પારિવારિક સભ્યોમાં જ્યાં સુધી સમર્પણ, ત્યાગ, બલિદાનનો ભાવ જળવાઈ રહે છે, ત્યાં સુધી તેમની સુદૃઢ એકતાને કોઈ આંચ આવતી નથી. પરિવારમાં રહેતા દરેક સભ્યો કર્તવ્યને મુખ્ય અને અધિકારોને ગૌણ માને, પોતાની નહિ, બીજાની સુખ-સુવિધાને પ્રાથમિકતા આપે તો એકબીજા વચ્ચે અણબનાવ કે વિક્ષોભની સ્થિતિ ઉત્પન્ન નહિ થાય.

માતાને ત્યાગની જીવંત પ્રતિમા કહી શકાય છે. આવો જ ત્યાગ ભાવ જો અમુક અંશે પરિવારના દરેક સભ્યમાં આવી જાય, તો કલેશ કે કંકાસની સ્થિતિ ઉત્પન્ન જ ન થાય.

દૈનિક જીવનના દરેક ક્રિયા-કલાપોમાં ઉદારતા, સહિષ્ણુતાનો સમાવેશ થવો જોઈએ. દરેક સભ્યએ એ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે આપણા વ્યવહારથી કોઈનું અહિત ન થાય. મનદુઃખ ઊભું થાય એવા કડવા શબ્દોનો પ્રયોગ જાણે-અજાણે પણ ન કરવો જોઈએ. વ્યવહાર તથા વાણીમાં નમ્રતા, મધુરતા, સૌમ્યતા તથા શાલીનતા જળવાઈ રહે. પરિવારમાં વાણીની મધુરતાનો આ પ્રારંભિક અભ્યાસ આગળ જતાં વ્યક્તિના સામાજિક જીવનમાં પણ ખૂબ જ ઉપયોગી સાબિત થાય છે. આ નમ્રતા માત્ર પોતાના કરતાં મોટાંઓ પ્રત્યે જ હોય, નાનાંઓનું હૃદય પણ મધુર વ્યવહાર દ્વારા જીતી શકાય છે. બાળકોને પણ પ્રેમ અને સન્માનની અપેક્ષા હોય છે. તેના અભાવે કાં તો તેમનામાં આત્મહીનતાનો ભાવ વિકસે છે અથવા તો તેઓ ઉદ્દંડ બની જાય છે.

જ્યાં ચાર-પાંચ વ્યક્તિઓનું સંગઠન હશે ત્યાં તેમના સ્વભાવ, ટેવો, વિચારોમાં કંઈક ને કંઈક ભેદ જરૂર જોવા મળશે. એક જ માબાપનાં સગાં સંતાનો પણ એક સરખાં હોતાં નથી. હાથની પાંચે આંગળીઓ સરખી ક્યાં હોય છે? પણ આ બધાના સહકાર-સામંજસ્યથી જ કોઈ કામ થઈ શકે છે. આપણે એવું ઈચ્છીએ કે બધી જ વ્યક્તિઓ આપણને અનુરૂપ થઈ જાય તે કદી શક્ય નથી. આ માટે બંને પક્ષોએ થોડીઘણી ઉદારતા બતાવવી પડશે. બરાબર આ જ વાત પારિવારિક સભ્યોને પણ લાગુ પડે છે. દરેક સભ્યના પરસ્પર સામંજસ્ય પર જ પરિવારની એકતા તથા સંગઠિતતા નિર્ભર રહે છે. સ્વભાવગત ભિન્નતાના કારણે નવીનવી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ શકે છે, પરંતુ બીજાના વ્યવહારથી થતી અસુવિધાને હસતાં હસતાં ટાળી દેવામાં આવે અથવા નમ્રતાપૂર્વક તેની ભૂલ જણાવી દેવામાં આવે તો પરસ્પરના મતભેદો તો ઠીક,

એકબીજાની ભૂલોમાં પણ સહજ રીતે સુધારો થતો રહી શકે છે. જ્યાં પોતાની ભૂલ થાય, ત્યાં તરત જ સ્વીકાર કરી લેવાથી સામેવાળાને કંઈ કહેવા-વિચારવાની તક જ નહિ મળે. આ વાતો આમ તો નાની લાગે છે પણ વ્યાવહારિક જીવનમાં તેનું ખૂબ મહત્ત્વ છે.

મોટેરાંઓ પ્રત્યે સન્માન તથા શ્રદ્ધા અને નાનાંઓ પ્રત્યે સ્નેહ અને પ્રેમની અભિવ્યક્તિ જ પારિવારિક સુખ-શાંતિનો મેરુદંડ છે. બાળકોને આ શિક્ષણ શરૂઆતથી જ આપવું જોઈએ કે તેઓ કાયમ વડીલોનો આદર કરે. શાલીનતા અને નમ્રતા તેમના સંસ્કારોમાં વણી લેવા માટે પ્રત્યક્ષ તેમ જ પરોક્ષ દરેક પ્રકારના સંભવ પ્રયાસો કરવા જોઈએ. તેમાં એક કડી એ પણ જોડી દેવી જોઈએ કે પરિવારમાં જે મોટાં છે, તેમણે બાળકોની ભાવનાઓની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. તેમની પણ કંઈક મનોવૈજ્ઞાનિક મુશ્કેલીઓ અને સમસ્યાઓ હોય છે, જેની ઉપેક્ષા કરવાથી તેમની અંદર હતાશા અને નિરાશાની ભાવના વિકસે છે.

પરિવાર સંસ્થા એ સહજીવનના વ્યાવહારિક પ્રશિક્ષણની પ્રયોગશાળા છે. આથી કુટુંબને સમાજ સંસ્થાનો એક એકમ માનવામાં આવે છે. દરેક સભ્ય પોતપોતાની મર્યાદાઓનું પાલન કરવામાં જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા, કલ્યાણ, ગૌરવની ભાવના રાખીને રાજીખુશીથી તેને નિભાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કુટુંબની સાથે સહજીવનમાં જરૂર પડે ત્યારે દરેક સભ્ય પોતાની વ્યક્તિગત સુખસુવિધાનો ત્યાગ કરવામાં પણ પ્રસન્નતા અનુભવે છે. આ જ સહજીવનની સર્વોપરિ આવશ્યકતા હોય છે.

પારિવારિક સામંજસ્ય માટે પંચશીલનો સિદ્ધાંત

દુર્ભાવનાના વાતાવરણમાં પંચશીલનો સિદ્ધાંત આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ભલે સફળ ન થયો હોય, પણ પારિવારિક જીવનમાં તે હંમેશાં સફળ થાય છે. પારિવારિક પંચશીલનું પાલન કરવાથી ઘરમાં શાંતિ જળવાઈ રહે છે.

(૧) પરસ્પરને આદરભાવથી જોવા - એકબીજાના દોષો જોઈને ટીકાઓ કરવી અયોગ્ય છે. દરેક માણસોમાં ખામી હોય છે જ. ભૂલ કરવી એ પણ મનુષ્યનો સ્વભાવ છે. દરેક વ્યક્તિ તમારા ઘરનો સભ્ય હોવાના કારણે તેનો પણ ઘરમાં પૂરો અધિકાર છે. જો રુચિમાં સમાનતા ન હોય અથવા મતભેદ હોય તો તે અનાદરને પાત્ર નથી. તમારી રુચિ સાથે સૌનો મેળ ખાય તે શક્ય નથી.

કડવી વાત ઝેરથી પણ ખરાબ હોય છે. જો તમારી વાણી મંધુર નહિ હોય, તો જીવનમાં કડવાશ વધતી જ જશે. ઘરના કોઈ સભ્યની કડક ટીકા કરવી તેના માટે સહનશીલતાની હદ બહાર હોઈ શકે છે. તમારી ખોટી ધારણાઓ, ભલે તે ખોટો ભ્રમ ન હોય અને સત્ય પણ હોય, તો પણ બીજાને આકરી ચોટ પહોંચાડી શકે છે અને ત્યારે વાણીનો તે ઘા ઘણી મુશ્કેલીથી રૂઝાય છે. મનુષ્ય તલવારના ઘાથી ગભરાતો નથી, તે તો હસતાં હસતાં સહી લે છે, પણ વાણીનો ઘા કાળજામાં ઊંડે સુધી ઊતરી જાય છે અને તે જીવનભર રૂઝાતો નથી.

(૨) પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કરવો - કોઈ જાતના મતભેદ પેદા જ ન થાય તેવી ચેષ્ટા કરવી જોઈએ. પોતાના તરફથી કોઈ એવી વાત ન થવા દો કે જેનાથી કોઈ વિવાદ થાય, પરંતુ બીજા તરફથી થતા વિવાદોને પણ શાંતિપૂર્વક નિપટાવી દેવા એ જ બુદ્ધિમાની છે. પોતાના દ્વારા થયેલી ભૂલોનો તરત જ સ્વીકાર કરી લો. તમારી આવી સ્પષ્ટવાદિતા અને આદર્શ મનોવૃત્તિનો બીજાઓ પર જરૂર પ્રભાવ પડશે. જો તમે

ભૂલ કરીને પણ તેનો સ્વીકાર નહિ કરો તો બીજાઓ પર તેની ખોટી અસર પડશે અને ક્ષમાભાવને બદલે મનમાં બ્રાન્તિની ધારણા જળવાઈ રહેશે.

પરસ્પર વિરોધ રહેવાને કારણે અણબનાવ ચાલી રહ્યો હોય તો તેને સમજાવટ દ્વારા દૂર કરવો જોઈએ અને આગળ માટે એવી રીત અપનાવવી જોઈએ કે જેથી સમસ્યા વધુ ગૂંચવાઈ ન જાય. અણબનાવનો નિકાલ જો જલદીથી ન કરવામાં આવે તો તે ધીરેધીરે ભીષણ સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે અને પછી તેનું સમાધાન ખૂબ મુશ્કેલ થઈ જાય છે.

(૩) અંગત બાબતોમાં દખલ ન કરવી - દરેકના વિચારો અલગ અલગ હોઈ શકે છે. જો તમારા પરિવારના કોઈ સભ્યના વિચારો તમારી સાથે મળતા ન હોય અને તે પોતાની વિચારસરણી પ્રમાણે કામ કરતો હોય તો તેના માર્ગમાં અવરોધ ઊભો ન કરો. દાખલા તરીકે ધારો કે તમે રામના ઉપાસક છો અને તમારો પુત્ર શિવનો ઉપાસક છે, તે રામને માનતો નથી, તો તેને તેની મરજી પ્રમાણે કરવા દો. તમે કોઈ એક રાજકીય પક્ષ સાથે જોડાયેલા છો અને તમારો પુત્ર કોઈ બીજા પક્ષનો સભ્ય બની જાય તો તેના આવા ઈચ્છિત કાર્યથી ખોટું ન લગાડશો. જો તમે તેના વિચારો પ્રત્યે ઉદાર દષ્ટિકોણ રાખશો તો કોઈ પણ જાતના ગૃહ-કંકાસની સંભાવના નહિ રહે.

(૪) ભેદ-ભાવ ન રાખવો - ઘરના સભ્યોમાં ભેદભાવ રાખવો એ પણ કલેશનું કારણ બની જાય છે. તમારે બે પુત્રો છે, એકને સારું ભોજન આપો છો, સારાં વસ્ત્રો આપો છો અને બીજાનું આવું આપતા નથી, ત્યારે આ ભેદભાવ તેને ચોક્કસ ખટકશે. હા, પરિસ્થિતિવશ એકને એક પ્રકારની સુખ-સુવિધા અને બીજાને બીજા પ્રકારની સુખ-સુવિધા આપતા હો તો તેમાં તમારો દોષ નથી, તેમ છતાં જો એમાંથી કોઈ એકને એ વાત ખટકતી હોય તો તેને સુધારી લેવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

(પ) વિવાદોનો તટસ્થ ઉકેલ - તમને કોઈ બાબતમાં મધ્યસ્થી બનાવવામાં આવે તો તમે એકદમ તટસ્થ રહો. કોઈ ગમે તેટલું પ્રિય હોય, પણ તેના દ્વારા અન્યાય થયો હોય તો તેના અન્યાયની જાહેરાત કરો અને જેને નુકસાન થયું છે તેના મનને સંતોષ આપો. જો તમે નિષ્પક્ષ નહિ રહો તો તમારે તેનું ભીષણ પરિણામ ભોગવવું પડશે.

તમે સૌના વિશ્વાસપાત્ર બનો એમાં જ તમારું સન્માન છે. જો તમે સૌને એકસરખા સમજશો તો પરિવારના બધા સભ્યો તમારી વાત માનવામાં સંતોષ માનશે. તમારાથી ક્યારેક અજાણતાં ભૂલ થઈ જશે તો પણ, તેઓ ખાસ મન પર નહિ લે અને તમારી પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહેશે.

એક કહેવત છે કે ચાર વાસણ ભેગાં થાય ત્યારે જરૂર ખખડે છે. આથી ઘરમાં ક્યારેક કોઈ કલેશ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને મનુષ્યની સ્વાભાવિક નબળાઈ સમજીને વધારે ભૂલ ન કરશો. ઝઘડો શાંત કરવાનો એક ખૂબ જ ઉપયોગી ઉપાય છે- ત્યાગ. જો તમે થોડુંક પણ જતું કરશો તો ઝઘડો શાંત થતાં ઝાઝી વાર નહિ લાગે.

ઝઘડાને યુદ્ધની જેમ એક પડકાર તરીકે ન માનો. સામેવાળાને દબાવવાની વાત ન વિચારો, પરંતુ ઝઘડાના કારણ વિશે વિચારો અને પ્રયત્ન કરો કે તે કારણ દૂર થાય. જો આવું બની શકે તો ઝઘડા દૂર કરવામાં તમને ખૂબ ઝડપથી સફળતા મળશે. ઘર-કંકાસ બંધ કરાવવાનો આ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. તેના પર ચાલી જુઓ અને જો સફળતા મળે તો બીજાને પણ તેનો ઉપદેશ આપો. જો તમે ઘરમાં જ આ પંચશીલને સફળ ન બનાવી શકો, તો પછી બહાર તેની સફળતાની આશા કેવી રીતે રાખી શકો ?

પારિવારિક ઉન્નતિ માટે પંચશીલોનું પાલન

પરિવારોમાં કેટલીક સત્રવૃત્તિઓ વિકસિત અને પ્રચલિત કરવા માટે પણ પ્રયાસો કરવા જોઈએ. આવા પ્રકારની સત્રવૃત્તિઓમાં પાંચ મુખ્ય છે, જેને પંચશીલ કહેવામાં આવે છે. ભગવાન બુદ્ધે મનુષ્ય જાતિનું વર્ગીકરણ કરી તે દરેક વર્ગ માટે તેમના કાર્યક્ષેત્રને અનુરૂપ પાંચ-પાંચ અનુશાસનો નિર્ધારિત કર્યાં. શાસન, સમાજ, ધર્મ, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, આજીવિકા વગેરે જુદાજુદા ક્ષેત્રોમાં દર્શાવવામાં આવેલી મર્યાદાઓનું પાલન કરવું એ જ શીલ છે. તેની સંખ્યા પાંચ નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે, આથી તેને પંચશીલ કહેવામાં આવે છે.

અહીં પારિવારિક પંચશીલોને (૧) સુવ્યવસ્થા (૨) નિયમિતતા (૩) સહકારિતા (૪) પ્રગતિશીલતા (૫) શાલીનતાની પાંચ સત્રવૃત્તિઓરૂપે સમજી શકાય છે. તેને અપનાવવાથી વ્યક્તિ, પરિવાર અને સમાજને એવી વિકૃતિઓથી દૂર રહેવાનો લાભ મળે છે, જે સમસ્ત સમસ્યાઓ અને વિકૃતિઓ માટે જવાબદાર છે. તેને અપનાવવાથી જ સર્વતોમુખી પ્રગતિનાં દ્વાર ખૂલે છે અને ઉજ્જવળ ભવિષ્યના રાજમાર્ગ પર ચાલવાનો સુઅવસર મળે છે.

(૧) સુવ્યવસ્થા

પંચશીલોમાં પહેલું છે - 'સુવ્યવસ્થા' પોતાની જાતને, પોતાની ક્ષમતાઓને, સાધનોને સુનિયોજિત તથા સુવ્યવસ્થિત રાખવાનું નામ 'સુવ્યવસ્થા' છે. અસભ્ય અને અવ્યવસ્થિત લોકો નથી ઉપલબ્ધ સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકતાં, નથી તેઓ કોઈ મહત્વપૂર્ણ ઉપલબ્ધિ મેળવવા માટેનો મનોયોગ કેળવી શકતાં. સાધન અને તકો અનેકને પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષમતાઓ અને કુશળતાઓ પણ ઘણા લોકોમાં હોય છે, પરંતુ તેઓ તેને વ્યવસ્થિત તેમ જ ક્રમબદ્ધ રીતે ક્રિયાન્વિત કરી શકતા નથી. પરિણામે જેને નિયમન અને નિયંત્રણ બુદ્ધિની મદદથી સહજ

રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી સફળતાઓથી વંચિત રહી જાય છે. સદ્ગુણોમાં સૌથી વધારે મહત્વપૂર્ણ વ્યવસ્થા છે. મહાન કાર્યોને સંપાદિત કરનારા અને મોટી સફળતાઓ મેળવનારાઓમાં રહેલી વ્યવસ્થા શક્તિની વિશેષતા જ તેમને શ્રેયના અધિકારી બનાવે છે. તેના અભાવે પછાતપણું જ છવાયેલું રહે છે અને ડગલે ને પગલે ઠોકરો ખાવી પડે છે.

વસ્તુઓને સુંદર અને સુસજ્જિત રીતે યથાસ્થાને મૂકવી, સાથીદારોને યોગ્ય કામોમાં ક્રમબદ્ધ રીતે જોતરી રાખવા, સાધનોને જાળવવાં અને તેને યોગ્ય સમયે યોગ્ય કામમાં જરૂરી પ્રમાણમાં વાપરવાં, આવક અને ખર્ચનો તાલમેળ બેસાડવો, વગેરે કૌશલ્ય વ્યવસ્થાબુદ્ધિ અંતર્ગત જ આવે છે. આજની સ્થિતિ અને ભવિષ્યની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને મુશ્કેલીઓથી બચી શકાય અને પ્રગતિ નિર્વિઘ્ને ચાલતી રહે એવા પ્રકારની નીતિ અપનાવવી એ બહુ સમજદારીનું કામ છે. દરેક વ્યક્તિના જીવનક્રમમાં આ સદ્ગુણનો સમાવેશ કરવા માટે દરેક પરિવારમાં આરંભિક શિક્ષણ અને તેના પરિપોષણની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. સંસારમાં સૌથી મોટું પદ 'વ્યવસ્થાપક'નું છે, તે યાદ રાખવું જોઈએ. આ કાર્ય ઘર-પરિવારમાં વસ્તુઓને સ્વચ્છ અને સુવ્યવસ્થિત જાળવવાના માધ્યમથી શરૂ કરી શકાય.

વસ્તુઓની સુવ્યવસ્થાનું જ બીજું નામ 'સ્વચ્છતા' છે, જે વસ્તુઓને જોવામાં સુંદર, સુસજ્જિત અને નયનરમ્ય બનાવે છે. આ રીતે જાળવવામાં આવેલી વસ્તુઓ પોતાની મૌન ભાષામાં એમ દર્શાવે છે કે અમે કોઈ સભ્ય અને સુસંસ્કૃત લોકોની છત્રછાયામાં રહીએ છીએ. આ પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવની સ્થિતિ છે. જ્યાં વસ્તુઓ અસ્તવ્યસ્ત, મેલી-ગંદી, તૂટેલીફૂટેલી હાલતમાં પડી હોય તો સમજવું કે અહીં આળસ અને પ્રમાદનું સામ્રાજ્ય છે. કુરૂપતા અને અસ્વચ્છતા, બંને એક જ વાત છે. 'સત્યં, શિવમ્, સુંદરમ્'ની પ્રાપ્તિમાં સૌપ્રથમ સૌંદર્ય, બીજું શ્રેષ્ઠ અને અંતે સત્યની પ્રાપ્તિનો ક્રમ છે. પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય એ સ્વચ્છતાનું વિધાન છે.

મનુષ્ય બીજો સ્રષ્ટા છે, તે વસ્તુઓને સ્વચ્છ અને સુવ્યવસ્થિત રાખીને તેને સુંદર બનાવતો રહે છે. સુસજ્જા એક રીતે સ્વચ્છતા અને સુવ્યવસ્થાનું જ સંમિલિત સ્વરૂપ છે.

(૨) નિયમિતતા

શ્રમ અને સમયના સમન્વયને નિયમિતતા કહેવામાં આવે છે. સમય જ જીવન છે. તેની એક એક પળ હીરા-મોતી સમાન કીમતી છે. એક ક્ષણ પણ નકામી ન ગુમાવવી જોઈએ. સમય એ ઈશ્વરે આપેલી દિવ્ય સંપદા છે. તેના બદલામાં દરેક સ્તરની વિભૂતિઓ અને સફળતાઓ મેળવી શકાય છે. સમય ગુમાવવો એટલે જીવનના ઐશ્વર્ય તથા આનંદને બરબાદ કરવાં. પરિવારની પરંપરામાં એ આદર્શનો સાવધાનીપૂર્વક સમાવેશ થવો જોઈએ કે કોઈ પણ વ્યક્તિ વ્યર્થ સમય ન વેડફે. તેને શ્રમ સાથે જોડી રાખે. શ્રમ કરવાથી દૂર ભાગવું, નકામાં કામોમાં સમય વેડફવો, મહેનત કરવામાં નાનમ અનુભવવી વગેરે એવા દુર્ગુણો છે, જે રહેવાથી જીવનમાં પછાતપણા કે દરિદ્રતાથી છુટકારો મેળવી શકાતો નથી. શારીરિક આળસ તથા માનસિક પ્રમાદ - આ બે સૌથી મોટા શત્રુઓ છે, જેને આશ્રય આપનાર હંમેશાં દુર્ભાગ્યગ્રસ્ત રહે છે અને દુર્ગતિની ખાઈમાં પડે છે.

શ્રમશીલતા મનુષ્યની ઉચ્ચસ્તરીય સત્ત્રવૃત્તિ છે. કામને જ ઈશ્વરની પૂજા માનવામાં આવે. શ્રમ કરવામાં સન્માન અનુભવવામાં આવે. શ્રમથી શરીર ઘસાતું નથી, ઊલટું પરિપુષ્ટ બને છે. પોતાનાં કાર્યોનું સ્તર તેમ જ સ્વરૂપ પ્રશંસનીય બનાવી રાખવામાં જ મનુષ્યની શોભા છે. સ્ફૂર્તિવાન મનુષ્ય દીર્ઘજીવી હોય છે. પરિશ્રમી વ્યક્તિની પાસે દરિદ્રતા આવતી નથી કે નથી દુર્ગુણોને અપનાવવાની, દુર્વ્યસનોથી ગ્રસ્ત થવાની તક મળતી. સમૃદ્ધિ, પ્રગતિ અને સફળતાની સિદ્ધિઓ સાધનાથી જ મળે છે. જેઓ સમયનો દુર્વ્યય અટકાવી શક્યા અને તેને યોગ્ય દિશામાં કમબદ્ધ રીતે લગાવી શક્યા, તેમનાં જ ચરણ સફળતાએ ચૂમ્યાં

છે. આળસુ, પ્રમાદી, કામચોર, હરામખોર અને સમય વેડફનારા એવા અભાગિયા છે, જે પોતાના જ પગ પર કુહાડો મારે છે અને આત્મપ્રતાડના, લોકનિંદાનો ત્રાસ વેઠે છે. તેમનું ભવિષ્ય અંધકારમય જ રહે છે.

પરિવારની પરંપરા એવી રહેવી જોઈએ કે દરેક સભ્ય પોતાની દિનચર્યા બનાવે. પરિશ્રમમાં જોડાયેલો રહે. વચ્ચે વચ્ચે જેટલો જરૂરી હોય તેટલો આરામ અવશ્ય લે. મંદગતિથી કામ ન કરે. પ્રમાદના કારણે કામો અધૂરાં ન છોડે. કામ પૂરું કરતી વખતે કે વચ્ચે અધૂરું મૂકતી વખતે વસ્તુઓને આમતેમ પડી રહેવા ન દે. જે કોઈ કામ હાથમાં લો તેને પૂર્ણ મનોયોગ તેમ જ પરિશ્રમની સાથે, પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન બનાવીને પૂરું કરો. શ્રમશીલ રહેવાનું અને સમયનો સદુપયોગ કરવાનું મહત્ત્વ જેણે જાણી લીધું તથા દિનચર્યા બનાવીને યોજનાબદ્ધ રીતે કામ કરવાનો અભ્યાસ કરી લીધો, તેણે ઉજ્જવળ ભવિષ્યનું નિર્માણ કરવાની ચાવી હસ્તગત કરી લીધી એમ સમજવું.

વ્યસ્ત રહેવાનો સ્વભાવ કેળવવો જ જોઈએ. દરેક કામ સમયસર અને ક્રમબદ્ધ રીતે થવું જોઈએ. પરિવારના સભ્યો આ જરૂરિયાત અનુભવે. તે માટે સફળ મહાપુરુષોની દિનચર્યાનો અવારનવાર ઉલ્લેખ કરતા રહેવું જોઈએ. દરેક કામનો સમય નિર્ધારિત રહે. સૌ પોતપોતાનું કામ નિશ્ચિત સમયે અવશ્ય કરી લે. વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં, અનિવાર્ય સંજોગોમાં વ્યતિક્રમ સર્જાય તેને અપવાદરૂપ ગણવો જોઈએ. આત્માનુશાસનનો અભ્યાસ એવી રીતે થાય છે કે શરીરને શ્રમમાં અને મનને ઉત્કૃષ્ટ સ્તરનું બનાવવા માટે ઉત્કૃષ્ટ ચિંતનમાં પરોવી રાખવામાં આવે. જેઓ સમયનું મૂલ્ય સમજ્યા છે, તેમણે જ જીવનનો લાભ લીધો છે. જેઓ પરિશ્રમી છે તેમને જ વ્યક્તિત્વને નિખારવાનું અને સફળતાઓ મેળવવાનું શ્રેય મળ્યું છે.

મહિલાઓના સમયની બરબાદી એટલા માટે થાય છે કે તેમનાં કામો બીજા લોકો સમયસર ન આવવાથી અસ્તવ્યસ્ત પડ્યાં રહે છે. તેમનો

ચોથા ભાગનો સમય તો આમાં જ નષ્ટ થાય છે. નહિ તો તેઓ ગૃહકાર્યો થોડાક જ સમયમાં નીપટાવીને બીજાં ઉપયોગી કામો માટે સમય કાઢી શકે છે.

(૩) સહકારિતા

સહકારિતા એ પ્રગતિનો મૂળમંત્ર છે. આ સદ્પ્રવૃત્તિ જ્યાં, જેટલા પ્રમાણમાં અપનાવવામાં આવશે, ત્યાં એટલા જ પ્રમાણમાં સદ્ભાવનાની વૃદ્ધિ થશે, ઘનિષ્ટતા વધશે. હળીમળીને કામ કરવાથી કામનો આનંદ પણ મળે છે અને તેનું સ્તર પણ સુધરે છે. જ્યારે સાથેસાથે કામ કરવાની ટેવ પાડવામાં આવે છે, ત્યારે જ વધારે સુયોગ્ય લોકો પાસેથી શીખવાની અને ઓછા યોગ્ય લોકોને શીખવવાની તક મળે છે.

વધુ યોગ્ય લોકોએ ઓછી યોગ્યતાવાળા લોકોની જ્ઞાનવૃદ્ધિ તેમ જ પ્રગતિની સ્થિતિને અનુરૂપ મદદ કરવાનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. વધુ ભણેલાઓ ઓછું ભણેલાને ભણાવે. નાની ઉંમરનાં બાળકો વડીલોના કામમાં મદદ કરે. એકલતા દૂર કરવામાં આવે. ઓછાબોલા લોકો પોતાના કામ સુધી જ સીમિત કે સ્વાર્થી વ્યક્તિ બની જાય છે અથવા તો આત્મહીનતાની ગ્રંથિથી ગ્રસ્ત થઈને અણઘડ, અસામાજિક રહી જાય છે. આથી પરિવાર વ્યવસ્થાના દરેક કાર્યમાં સહકારી પ્રયત્નોને બને ત્યાં સુધી વધુમાં વધુ સ્થાન આપવું જોઈએ.

(૪) પ્રગતિશીલતા

ભૌતિક દૃષ્ટિએ આગળ વધવા અને આત્મિક દૃષ્ટિએ ઊંચા ઊઠવાની પ્રક્રિયાને પ્રગતિશીલતા કહે છે. માત્ર મહત્વાકાંક્ષાઓ સેવતા રહેવાથી કશું થવાનું નથી. પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને ઊંચે ઊડતા રહેનારાઓ, યોગ્યતાઓ અને સાધનોના અભાવે કશું કરી શકતા નથી. અતૃપ્ત મહત્વાકાંક્ષાઓ ખીજ અને નિરાશા જ પેદા કરે છે. આથી હવાઈ કલ્પનાઓમાં રાચવાનું છોડીને પ્રગતિ માટે જરૂરી યોગ્યતા વધારવામાં જ દરેક સભ્યએ પોતાની મનઃસ્થિતિને નિયોજિત કરવી

જોઈએ. સફળતા માટેની લાલસા ત્યારે જ સાર્થક ગણાય, જ્યારે તેને યોગ્ય પરિસ્થિતિ પેદા કરવા માટે પ્રબળ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હોય. તેના માટે યોગ્યતા વધારવી પણ જરૂરી છે, નહિતર ક્ષમતાના અભાવે માત્ર પરિશ્રમ કરવાથી કોઈ મોટો હેતુ સિદ્ધ થતો નથી.

આ સંદર્ભમાં પરિવારના સભ્યોને સુશિક્ષિત બનાવવા માટે અધ્યયનનો, બળવાન બનવા માટે વ્યાયામનો, કંઈક કમાવા માટે ગૃહઉદ્યોગનો, શિલ્પ-કૌશલ્યનો, ગાયન-વાદનનો ચસ્કો લગાવવામાં આવે અને તે માટેનાં સાધનો મેળવી આપવામાં આવે. હાલની પરિસ્થિતિ કરતાં આગળના દિવસોમાં વધારે સુયોગ્ય સ્થિતિ બનાવવાની તક મળે તે માટે શક્ય તેટલા પ્રયાસો કરવા જોઈએ. સંપત્તિની લાલચ ક્યારેક ક્યારેક એટલી બધી આતુર થઈ જાય છે કે તે યોગ્યતા વધારવા અને પુરુષાર્થ કરવા કરતાં અનીતિપૂર્વક સંપત્તિ-સફળતા મેળવવા માટે તલપાપડ થઈ જાય છે. આથી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને યોગ્યતાઓ તથા સક્રિયતા વધારવામાં નિયોજિત કરવા માટે દરેક પરિવારમાં કંઈક ને કંઈક પ્રયત્ન ચાલવો જોઈએ. ઊંચા ઊઠવા અને આગળ વધવા માટે ક્યાં, કેવા પ્રકારનો પ્રયાસ થઈ શકે તેને શોધવાથી યોગ્ય માર્ગ ચોક્કસપણે મળી જાય છે.

(પ) શાલીનતા

શિષ્ટતા, સજ્જનતા, મધુરતા, નમ્રતા, વગેરે સદ્ગુણોના સમૂહને શાલીનતા કહે છે. ઈમાનદારી, પ્રામાણિકતા, નાગરિકતા, સામાજિકતાની મર્યાદાઓને નિષ્ઠાપૂર્વક અપનાવવી એ શાલીનતાનું ચિહ્ન છે. સામાન્ય શિષ્ટાચારની પોતાની મહત્તા છે. બીજાનું સન્માન કરવા અને પોતાને વિનમ્ર સાબિત કરવા માટે વાણીમાં મીઠાશ અને વ્યવહારમાં શિષ્ટતાનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. ઉદારતા, સેવા અને સહાયતાની સત્પ્રવૃત્તિ અપનાવવાથી બીજાઓનાં સ્નેહ, સન્માન તથા સહયોગ મળે છે. પારકાંને પોતાનાં બનાવવાની જેટલી શક્તિ

શાલીનતામાં છે, એટલી લાલચ આપીને ફોસલાવવા કે દબાણ આપીને વિવશ કરવામાં નથી. શાલીનતામાં લોકોના મન પર આધિપત્ય જમાવવાની અસાધારણ વિશેષતા છે. તેનાથી ઘરના દરેક સભ્યને પરિચિત તથા અભ્યસ્ત કરાવવા જોઈએ.

આ પારિવારિક પંચશીલાનો કયા ઘરમાં કેવી રીતે અભ્યાસ કરાવવામાં આવે, તેનો કોઈ ચોક્કસ નિયમ તો ન બની શકે, કે જે સૌની ઉપર એકસરખો લાગુ પડે, કારણ કે દરેક ઘર-પરિવારના સભ્યોની સ્થિતિ અલગઅલગ હોય છે. આથી નિર્ધારણ અને અમલ સંજોગો પ્રમાણે જ કરવો જોઈએ, પરંતુ સિદ્ધાંત તરીકે પરિજનો કેટલીક નાની-મોટી વાતોને ધ્યાનમાં લઈને ચાલે, તો પરિજનોમાં એવા સદ્ગુણો, એવી સત્પ્રવૃત્તિઓ નિશ્ચિત રીતે વધશે જ. દાખલા તરીકે વ્યવસ્થા અંગેની ટેવો બાબતે ઘરના મોટા સભ્યો નાનાં બાળકોને સાથે લઈને ચાલે. તેઓ પોતે પણ એ કાર્ય કરે અને બીજા સભ્યો પાસે પણ કરાવે. પોતે કરવું અને પછી બીજા પાસે કરાવવું એ જ સાચી રીત છે. બીજાઓને નિર્દેશ-સલાહ આપવી આમ તો સહેલી છે, પણ આદતો બદલવા અને ઘરેડ બદલવાનો ઈચ્છિત ઉદ્દેશ્ય માત્ર આટલાથી પૂરો થઈ શકતો નથી. આદર્શ બદલવાની એક જ રીત છે કે જે યોગ્ય હોય તેને ક્રિયાત્મકરૂપે અપનાવવાનો અને વ્યવહારમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે. અભ્યાસ માટે અમુક કાર્યક્રમો નક્કી કરવા પડે છે. લાંબા સમય સુધી તે પ્રમાણે કરવાથી જૂની ટેવો છૂટી જાય છે અને નવાં નિર્ધારણો સ્વભાવનું અંગ બનીને આપમેળે સામાન્ય જીવનક્રમનું અંગ બની જાય છે.

પારિવારિક પંચશીલોમાં જે પાંચ સત્પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ છે, તેને દરેક પરિજનોએ પોતાના સ્વભાવનું અંગ બનાવવા માટે એવી ગતિવિધિઓ જન્મ આપવો પડશે, જેના આધારે તેને પરિજનોના સ્વભાવનું અંગ બનાવી શકાય. ઘરના સંચાલકોએ સમયની તંગીનાં રોદણાં રોવાં ન જોઈએ. પૈસા કમાવા એ જ એકમાત્ર કામ નથી.

આટલાથી પરિવારના ભરણ-પોષણની જવાબદારી તો પૂરી થઈ શકે છે, પરંતુ સંસ્કારોનું અભિવર્ધન થઈ શકતું નથી. જો સમજણ કામ કરે તો એ હકીકત સ્વીકારવામાં કોઈને મુશ્કેલી પડવી ન જોઈએ કે ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવના સમન્વયથી બનેલું વ્યક્તિત્વ જ માનવીની સાચી મૂડી છે. આ વૈભવ જેની પાસે જેટલા પ્રમાણમાં હશે, તે તેટલા જ પ્રમાણમાં પ્રભાવશાળી, સંપત્તિવાન અને સૌભાગ્યશાળી બનશે. આથી સાચા અર્થમાં પરિવારજનોનું હિત ઈચ્છનારે તેમના માટે સાધન-સુવિધાઓ ભેગાં કરવા સુધી જ સીમિત થઈને ન રહેવું જોઈએ, પરંતુ સંસ્કારોના વિકાસનું કાર્ય પણ હાથમાં લેવું જોઈએ, જે બીજા પાસે કરાવી શકાતું નથી.

જો આ પાંચ વિભૂતિઓથી ઘરના દરેક સભ્યને સજાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો અવારનવાર તેવા ઉપાયો પણ સામે આવશે કે કોનામાં શું ખામી છે અને તે ખામીને કેવી રીતે દૂર કરી શકાય તેમ છે. પંચશીલોથી પરિવારને સભર બનાવવાનો પ્રયત્ન એ પાંચ રત્નોના ભંડારથી ઘરને ભરી દેવા અને કુબેર કરતાં પણ વધારે વૈભવશાળી બનવા સમાન છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ એ સમાજને સારા નાગરિકો પ્રદાન કરનારી ખાણ છે. ભક્ત, જ્ઞાની, સંત, મહાત્મા, મહાપુરુષ, વિદ્વાન, પંડિત, વગેરે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી જ નીકળીને આવે છે. તેમના જન્મથી માંડીને શિક્ષણ, દીક્ષા, પાલન-પોષણ, જ્ઞાનસંવર્ધન ગૃહસ્થાશ્રમની વચ્ચે જ થાય છે. પરિવારની વચ્ચે જ માનવીને સર્વોપરિ શિક્ષણ મળે છે.

परिवारने संपन्न ज नडि, सुसंस्कृत पण बनावीअे

धन क्मावुं अे अेक अनिवार्य आवश्यकता अे, पण अेटली मोटी नथी के तेना उन्मादमां प्रगतिनी बीज्जु बधी आवश्यकताओने संपूर्ण रीते लूली जवामां आवे. सर्वांगी विकासने ज वास्तविक विकास मानवामां आवे अे. जे शरीरनुं अेक अंग पूज मोटुं पूज इलेलुं बनी जय तो ते उपलब्धि नडि, परंतु अेक बीमारी गणेशे. अेवी ज रीते परिवारनी अर्थव्यवस्था तो बराबर डोवी जेअे, पण परिवारना सत्थोनुं स्वास्थ्य, स्वभाव, चिंतन-चरित्र उगमगवा लागे अने तेओ दुष्प्रवृत्तिओ, दुर्व्यसनोनी युं गालमां इसाता जय, तो समजवुं के संकटो अने विपत्तिओनां वादणो घेरावामां डवे वधु समय नडि लागे. आवी स्थितिमां आर्थिक सधरता अे दुर्गुणोनी मद्ददरूप बनशे. आगमां तेल रेडावानी जेम ते वधु लडकवा लागशे. अेना करतां तो अेवा गरीबो वधु नफामां रडे अे, जेओ रोज क्माय अे अने रोज षाय अे. दुर्व्यसनो माटे तेमनी पासे नवराशनो वभत नथी के नथी झालतु अर्थ करवानी सुविधा.

आज्जविकानां साधनोनी जेम स्वास्थ्य पण अेक महत्त्वनी जरुरियात अे. तेने वास्तविक अने आधारभूत संपत्ति मानवी जेअे. आ लक्ष्यनी प्राप्ति मोंधां अने स्वादिष्ट व्यंजनो के पौष्टिक दवाओनी मद्ददथी थई शकती नथी. आ माटे आपणे प्रकृतिनुं अनुसरण करवुं पडशे, इन्द्रिय संयम जणववो पडशे. मात्र आहारमां ज नडि, विहारमां पण संपूर्ण संयमनो समावेश करवो पडशे. मोटा ल्वागना लोको जरुर करतां वधारे प्रमाणमां अलक्ष्य पदार्थोनुं समय-कसमये सेवन कर्या करे अे. रसोडामां शुं बने, कई रीते बने अने कोण केटला प्रमाणमां, कई रीते षाय, तेनी सुव्यवस्था बनावी लेवी अे घरने अेक सुरक्षित किल्लो बनावी लेवा समान अे. आहार, श्रम अने दिनचर्यामां सुव्यवस्थानुं नियमन अेक

એવો સિદ્ધાંત છે, જેનું યોગ્ય રીતે પાલન કરતા રહેવાથી સ્વસ્થ રહેવાની ખાતરી મળી જાય છે.

વડીલો યોગ્ય-અયોગ્ય રીતે પોતાની તથા પરિવારની સમૃદ્ધિ વધારવા માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે. તેમાં જ તેઓ પોતાનું ગૌરવ સમજે છે તથા વર્તમાન અને ભવિષ્ય સુખ-શાંતિથી ભરપૂર રહેવાની કલ્પના કરતા રહે છે, પરંતુ અંતે તો આનાથી ઊલટું જ થાય છે. સંપત્તિ અતિશય પ્રમાણમાં હોવાથી અપવ્યય કરવાનું મન થાય છે. પરિણામે વ્યસનો અને દુર્ગુણોનું પોટલું બંધાય છે. સંપત્તિના બદલામાં ખરીદવામાં આવેલા આ દુર્ગુણો જીવનમાં જળોની જેમ વળગી પડે છે અને લોહી પીતા રહે છે. ભૌતિક સમૃદ્ધિ ભોગવિલાસ શીખવે છે, આળસુ, પ્રમાદી અને અહંકારી બનાવે છે. આ હકીકતને ન સમજી શકનારાઓ એવું વિચારતા રહે છે કે ધન-વૈભવ જ સર્વસ્વ છે. તે ખૂબ પ્રમાણમાં મળી જવાથી તેના બદલામાં સુખ-સુવિધાનાં અઢળક સાધનો મેળવી શકાય છે.

પરિવારને સુસંપન્ન બનાવવા માટે જેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તેના કરતાં તેને સુસંસ્કૃત અને સદ્ગુણી બનાવવા માટે વધારે પ્રયત્ન કરવામાં આવે, કારણ કે આ જ સાચી સંપત્તિ છે, જે જીવનભર સાથ નિભાવે છે. સદ્ગુણી વ્યક્તિ માત્ર પોતાનાં સ્વજનોનું જ નહિ, બીજા લોકોનું પણ સન્માન અને સહયોગ મેળવે છે. આના કારણે તેના વ્યક્તિત્વનું વજન વધે છે. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં તેનું ખૂબ ઊંચું મૂલ્યાંકન થાય છે. આ એવો આધાર છે, જેના કારણે લોકોનો પ્રેમ, સહયોગ અને સદ્ભાવ મેળવી શકાય છે. જેની પાસે આ ઉચ્ચસ્તરીય મૂડી છે, તેની પાસે આજીવિકાનાં ઓછાં સાધનો હોવા છતાં પણ આત્મસંતોષ તથા લોકસન્માનની ઊણપ રહેતી નથી. જેઓ આટલું મેળવી શક્યા, તેમની પાસે સામાન્ય સુવિધાઓ હોવા છતાં તેમને એવું નથી લાગતું કે તેઓ દરિદ્ર છે, બીજા ધનવાનોની સરખામણીમાં તેમને ઓછી પ્રસન્નતા મળી રહી છે.

પરિવારને સુસંપન્ન બનાવવા માટેની વ્યાપક પ્રયાઓમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. આ લાલસાને અતિશય પ્રમાણમાં વધારવાનું દુષ્પરિણામ સામે આવવાનું જ છે, તેમ વિચારવું જોઈએ. આજીવિકા માટે જેટલું જરૂરી છે તેટલું જ કમાવું જોઈએ, જેથી કોઈને પૂર્વજોની કમાણી પર જલસા કરવાની, નવરા બેસી રહેવાની ઈચ્છા ન થાય. પરિવારના દરેક સભ્યએ એવું વિચારવું જોઈએ કે મારે મારા પોતાના પગ પર ઊભા થવાનું છે, સ્વાવલંબી બનવાનું છે. સાચી વાત પણ આ જ છે. સંસારની દરેક પ્રગતિશીલ વ્યક્તિને સદ્ગુણોની મૂડી જ શરૂઆતથી અંત સુધી કામ આવે છે. તેના જ આધારે પોતાને સમર્થ, સુયોગ્ય, પ્રામાણિક અને સન્માનિત બનવાની તક મળતી રહે છે. વૈભવનું અતિશય મહત્ત્વ સમજવા-સમજાવવાથી કોઈનુંય ભલું થવાનું નથી. જો દૂરદર્શિતા જરાક પણ ઓછી હશે, તો તેનો સદુપયોગ થઈ શકતો નથી. વૈભવની લાલચમાં મોટે ભાગે લોકો વ્યક્તિત્વમાં ઉત્કૃષ્ટતાનો સમાવેશ કરવાની જરૂરિયાત સમજતા નથી અને સાથેસાથે દુર્ગુણોનું પોટલું પણ ભેગું કરતા જાય છે.

વિલાસિતા માણસને સ્વપ્નદર્શી બનાવે છે. તે વર્તમાનની જેમ ભવિષ્યને પણ કાયમ માટે સુખ-સુવિધાઓથી સભર રહેવાની આશા રાખે છે, જ્યારે સાચી વાત એ છે કે જરા જેટલી પ્રતિકૂળતા આવતાં જ ગંજીફાનાં પત્તાંથી બનેલા તે હવાઈ કિલ્લા જોતજોતામાં જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે. ત્યાં સુધીમાં ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે અને નવેસરથી સદ્ગુણોની સંપત્તિ ભેગી કરવાનું મુશ્કેલ થઈ જાય છે.

શિલ્પ, સંગીત, સાહિત્ય, કલા-કૌશલ્ય મેળવવા માટે જેવી રીતે લાંબા સમય સુધી અને સતત પ્રયાસ કરવા પડે છે, તેવી જ રીતે સદ્ગુણોને સ્વભાવનું અંગ બનાવવા માટે તેમને રોજિંદા જીવનમાં સ્થાન આપવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે છે. ટેવો લાંબા સમયે પરિપક્વ બને છે. મુઠ્ઠીમાં સરસવ રાખવાની જેમ ટેવો નથી રાતોરાત બની જતી, નથી

મૂળિયાં જમાવી ચૂકેલી ટેવોમાંથી પીછો છોડાવી શકાતો. તેને યોજનાબદ્ધ રીતે અપનાવવી પડે છે અને કમબદ્ધ રીતે વ્યવહારમાં ઉતારવી પડે છે. પરિવારના વડીલોનું ધ્યાન આ કેન્દ્ર પર કેન્દ્રિત રહેવું જોઈએ અને તેમણે પોતાના પરિવારજનોને સુસંસ્કારી બનાવવા માટે પરિપૂર્ણ સતર્કતા સાથે સતત પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આ કાર્યમાં પોતાનો સમય અને પરિશ્રમ લગાવવામાં કૃપણતા દાખવવી ન જોઈએ.

પરિવારના દરેક સભ્યમાં સુવ્યવસ્થા માટે તત્પરતા દાખવવાની ટેવ હોવી જોઈએ. નાના કામો તરફ ધૃષ્ટા ન કરવી, સુવ્યવસ્થાને એક ઉત્પાદક મનોરંજન માનવું, નવરાશના સમયનો ઉપયોગ કરવો, આળસ-પ્રમાદને આપણા પર સવાર ન થવા દેવાં, સજાવટની રુચિ ઉત્પન્ન કરવી વગેરે જેવા અનેક એવા સદ્ગુણો પરિવારમાં વધારવા જોઈએ જે દેખાવમાં સામાન્ય જણાય છે, પણ આ પ્રવૃત્તિને ફરીથી પ્રચલિત કરવા જોઈએ.

પરિવારમાં આસ્તિકતાનું વાતાવરણ

સંસારની શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા એ વાત પર નિર્ભર છે કે મનુષ્ય ઉચ્ચસ્તરીય ભાવનાઓથી ઓતપ્રોત રહે. આવી ભાવનાઓ અંદરથી જન્મે છે, બહારથી થોપી શકાતી નથી. અંતઃકરણ પર પ્રભાવ પાડવાની શક્તિ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસમાં જ સમાયેલી છે. તેના માટે પરિવારમાં આસ્તિકતા, આધ્યાત્મિકતા તથા ધાર્મિકતાનું વાતાવરણ વિકસિત થતું રહે તેનું યોગ્ય ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. ઈશ્વર વિશ્વાસની સાથે કર્મફળ મળવાની આસ્થા જામે છે અને કુમાર્ગે ચાલવામાંથી બચીને સત્કર્મ કરવાની પ્રેરણા મળે છે. ચરિત્રનિષ્ઠા માટે એ જરૂરી છે કે મનુષ્ય આત્મગૌરવનો અનુભવ કરે, આત્મવિશ્વાસુ બને અને કર્તવ્ય પાલનનું મહત્ત્વ સમજે. મનુષ્યને સાચા અર્થોમાં માણસ બનાવવાની શક્યતા ઉચ્ચ આદર્શવાદિતા પર આધારિત છે. તેને વિકસિત કરવા માટે દરેક ઘરમાં આસ્તિકતાનું વાતાવરણ બનાવવું જોઈએ. તેના માટે પરિવારનો પ્રત્યેક સભ્ય કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઈશ્વરનો સંપર્ક સાધવાનો પ્રયત્ન કરતો રહે તે જરૂરી છે.

ઈશ્વર ઉપાસનાથી માંડીને સ્વાધ્યાય-સત્સંગ સુધીની જુદીજુદી ધાર્મિક ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓનો ઉદ્દેશ્ય એ જ છે કે મનુષ્ય ચરિત્રનિષ્ઠ અને સમાજનિષ્ઠ બને. ઈમાનદારીને ઈશ્વરભક્તિનું જ એક સ્વરૂપ માની શકાય છે. ઉદાર પરમાર્થ-પરાયણતાની નીતિ અપનાવનારને જ ધર્માત્મા કહી શકાય. આસ્તિકતા, આધ્યાત્મિકતા અને ધાર્મિકતાની ત્રિવેણી એક જ પુણ્યફળ આપે છે કે મનુષ્ય સાચા અર્થોમાં માણસ બને. ઈશ્વરનો અવતાર ધર્મની સ્થાપના અને અધર્મના વિનાશ માટે થાય છે. આસ્તિક વ્યક્તિના અંતઃકરણમાં આ દેવત્વના સમર્થક અને અસુરત્વના વિરોધી ભાવતત્ત્વો માટે યોગ્ય સ્થાન હોવું જોઈએ. પરિવારોમાં આસ્તિકતાનાં

મૂળ ઊંડાં ઉતારીને તેના તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યવહારનું સ્વરૂપ પણ સમજાવવાની જરૂર છે. ત્યારે જ આ પુણ્ય પરંપરાનો યોગ્ય લાભ મળી શકશે.

આ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને આપણે સદ્ગુણોની જનની આસ્તિકતાને ધૈર્ય અને વિવેકપૂર્વક અપનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઈશ્વરનો ભય માણસને પ્રામાણિકતાના માર્ગે ચલાવવામાં સૌથી વધુ નિયંત્રક છે. માથાભારે લોકો રાજકીય કાયદા કે સામાજિક દંડની પરવા કરતા નથી. જેલ કે પોલીસનો ભય ગુનાખોરી અને ગુનેગારોની બહુમતીને ઘટાડી શકતો નથી, પરંતુ જો કોઈને ઈશ્વર પર પાકો વિશ્વાસ હોય અને તે પોતાની ચારે બાજુ અને દરેક પ્રાણીમાં, કણકણમાં ઈશ્વરને સમાયેલો જુએ, તો તેના માટે કોઈની સાથે અનુચિત વ્યવહાર કરવાનું સંભવ બની શકશે નહિ. કર્મફળની ઈશ્વરીય અવિચળ વ્યવસ્થા પર જેને આસ્થા હોય, તે પોતાના ભવિષ્યને અંધકારમય બનાવવા માટે કુમાર્ગ પર ચાલવાનું સાહસ કેવી રીતે કરી શકે? બીજાઓને ઠગવાનો કે હેરાન કરવાનો અર્થ છે - ઈશ્વરને ઠગવા કે પરેશાન કરવા. જેના મનમાં ઈશ્વર પર વિશ્વાસ, ભય અને કર્મફળની અનિવાર્યતાનો નિશ્ચય ઊંડે સુધી જામેલો છે, તેનાથી આવી ભૂલ કદી થઈ શકશે નહિ.

સચ્ચરિત્રતાને આસ્તિકતાનો જ પર્યાય માની શકાય. જેમાં સાડા ત્રેવીસ કલાક પાપ કરતા રહેવું અને અડધો કલાક પૂજા-પત્રી કરીને બધાં પાપોમાંથી છુટકારો મળી જવાની પ્રવંચના શીખવવામાં આવે છે તેવી ઢોંગ જેવી જૂઠી ભક્તિ માત્ર ઉપહાસાસ્પદ હોઈ શકે છે. આવી રીતે દેવદર્શન કરવાથી બધા મનોરથ સરળતાથી પૂરા થઈ જવાની માન્યતા પણ એક અજ્ઞાનતા જ કહી શકાય. પરંતુ સાચા અધ્યાત્મનું કે સાચી આસ્તિકતાનું મહત્ત્વ કોઈ પણ રીતે ઓછું થતું નથી. ઈશ્વરવિશ્વાસનું, આસ્તિકતાનું પરિણામ એક જ હોવું જોઈએ

સન્માર્ગનું અવલંબન અને કુમાર્ગનો ત્યાગ. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ધર્મ અને કર્તવ્યનું અનુશાસન સ્થાપવા માટે ઈશ્વરવિશ્વાસથી વધારે બીજું કોઈ પ્રભાવશાળી માધ્યમ હોઈ શકે નહિ.

જેમને પોતાના પરિવારનાં બાળકો-સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સાચો પ્રેમ હોય, તેમણે એવો જ પ્રયાસ કરવો જોઈએ કે જેથી ઘરના દરેક સભ્યના જીવનમાં કોઈપણ રીતે આસ્તિકતાનો પ્રવેશ થાય. પરિવારનું એકેએક બાળક ઈશ્વર વિશ્વાસુ બને. પોતાના પરિવારના લોકોના શરીર અને મનને વિકસિત કરવા માટે જે રીતે ભોજન તથા શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે તેમને આત્મિક દૃષ્ટિએ સ્વસ્થ બનાવવા માટે ઘરમાં બાળકો, વૃદ્ધો સૌની ઉપાસનામાં નિષ્ઠા અને રુચિ જળવાઈ રહેવાં જોઈએ. તેના માટે સમજાવટની રીત સૌથી સારી છે. પરિવારના લોકો ઘરના મોભીનું અનુકરણ પણ કરતા હોય છે, આથી પોતે નિયમિત-નિયમપૂર્વક ચોક્કસ સમયે ઉપાસના કરવાનો ક્રમ બરાબર ચલાવતા રહેવું જોઈએ. મોડે સુધી સૂવું, ગંદા રહેવું, ભણવામાં બેદરકારી દાખવવી, વધારે ખર્ચ કરવું, ખરાબ લોકોની સોબત વગેરે બદીઓ ઘરના કોઈ સભ્યમાં હોય તો તેને છોડાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કારણ કે આ બધી બાબતો તેના ભવિષ્યને અંધકારમય બનાવનારી, અહિતકારી સાબિત થઈ શકે છે. એવી જ રીતે નાસ્તિકતા અને ઉપાસનાની ઉપેક્ષા જેવા આધ્યાત્મિક દુર્ગુણોને પણ દૂર કરવા માટે ઘરના લોકોને જરા વધારે સાવધાની અને યુક્તિપૂર્વક કહેવામાં આવે તો પણ તેને ઉચિત જ માનવામાં આવશે. પ્રત્યેક પરિજનને આસ્તિક તેમ જ ઉપાસક બનાવવામાં આવે તે પોતાના કુટુંબની સૌથી મોટી સેવા છે. આ માર્ગને અપનાવીને તેઓ પોતાનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બનાવી શકે છે.

પરિવારોમાં સ્વાધ્યાયની પ્રવૃત્તિ વધે

બેસવા-ઊઠવાની, ખાવા-પીવાની, પહેરવા-ઓઢવાની, નહાવા-ઘોવાની અને રોજિંદાં કામો કરવાની પ્રવૃત્તિ એમ જ સામાન્ય અનુકરણથી વિકસિત થઈ જાય છે, પરંતુ ભાવનાઓ તથા વિચારો સાહિત્ય દ્વારા જ આકાર પ્રહણ કરે છે. સૃષ્ટિ તથા માનવજીવન અંગેની મનુષ્યની ધારણા સાહિત્યથી જ બને છે.

જ્ઞાન અપાર છે, અનંત છે. આપણામાંથી કોઈ બધું જ જાણી શકતું નથી. સ્વાધ્યાય માટે સમય પણ આપણી પાસે ઓછો હોય છે. મનુષ્ય શું છે? જીવન શું છે? જીવનનો ઉદ્દેશ્ય શું છે? આ ઉદ્દેશ્યને પૂરો કરવા માટેના અનુકૂળ માર્ગ ક્યા ક્યા છે? તે માર્ગે આગળ વધતા રહેવા માટે કઈ રીતે વ્યવસ્થા બનાવી શકાય? ભવિષ્યમાં ક્યા અવરોધો આવી શકે તેમ છે? તેનો સામનો કેવી રીતે થઈ શકે તેમ છે? પરિષ્કૃત વ્યક્તિત્વ કોને કહી શકાય? પોતાના વ્યક્તિત્વનો આવો પરિષ્કાર કેવી રીતે કરી શકાય? આ તમામ વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટેનો પ્રયાસ સ્વાધ્યાય અંતર્ગત આવે છે.

વ્યક્તિત્વ નિર્માણની પ્રક્રિયાનો માર્ગ એ જ છે કે દરેક પરિવારમાં શ્રેષ્ઠ વાતાવરણના નિર્માણનો પ્રયાસ કરવામાં આવે અને સ્વાધ્યાયની પ્રવૃત્તિ વિકસિત કરવામાં આવે.

શિક્ષિત પરિવારોમાં ધાર્મિકતાની પ્રાચીન પરંપરાઓનું પ્રચલિત સ્વરૂપ નિરુપયોગી સાબિત થતું રહ્યું છે અને લોકોના વિવેકમાં અંદર ને અંદર તેના પ્રત્યે ઉપેક્ષાનો ભાવ ધર કરી ચૂક્યો છે. આથી ધાર્મિકતાનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે સ્વાધ્યાય તેમ જ ધાર્મિક ક્રિયાઓનું સમન્વિત સ્વરૂપ અપનાવવું પડશે. નાના કિશોરો પણ આંખ બંધ કરીને કોઈ રૂઢિને માનતા નથી. તેઓ તેની ઉપયોગિતા સમજવા માગે

છે. આધુનિકતાના નામે વધી રહેલી ઉચ્છૃંખલતાની પ્રત્યક્ષ ટીકાથી તો તેઓ ટીકા કરનારને જ વિરોધી અને રૂઢિવાદી માની શકે છે. જ્યારે આત્માવલોકન પદ્ધતિથી તેઓ પોતે જ એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચે તો તેઓ બમણા ઉત્સાહ-ઉલ્લાસથી સારા વિચારોના પ્રચાર-પ્રસારમાં જોડાઈ શકે છે. આત્માવલોકનની સર્વોત્તમ પદ્ધતિ સ્વાધ્યાય જ છે. આથી ધાર્મિકતાના પ્રગતિશીલ સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા માટે તેઓને સ્વાધ્યાયની પ્રવૃત્તિ સાથે જોડવા જરૂરી છે. સત્સાહિત્યના વાંચન-શ્રવણની વ્યવસ્થા તેમ જ શ્રેષ્ઠ પરંપરાઓની પ્રતિષ્ઠાના સંયુક્ત પ્રયાસથી જ ધાર્મિકતાનો સાત્ત્વિક વિકાસ નિર્મિત થઈને પ્રેરણા અને પ્રકાશના કેન્દ્રનું કામ કરે છે.

દરેક પરિવારમાં સ્વાધ્યાયની પરંપરા ચાલે. ઘરમાં બની શકે તો સ્વાધ્યાય માટે પૂજાકક્ષની જેમ એક અલાયદો ઓરડો રાખવો. જેમાં અન્ય સારાં પત્ર-પત્રિકાઓની સાથે ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય પણ કબાટમાં રાખવાં. તે ઓરડાની તથા કબાટનાં તમામ પુસ્તકોની સ્વચ્છતાનું પૂજાકક્ષની જેમ ધ્યાન રાખવું. અવારનવાર તે પુસ્તકોને તડકામાં મૂકવાનું ધ્યાન રાખવું તથા કબાટમાં ફિનાઈલની ગોળીઓ મૂકવી, જેથી તેમાં જીવાત ન પડે. આ ઘરેલુ પુસ્તકાલયમાં જીવન નિર્માણ અંગેનાં પુસ્તકો પણ રાખવાં.

સત્પ્રેરણા આપનાર અને સદ્વિચાર, સદ્ભાવનાઓ જગાડનાર સાહિત્ય ક્યાંથી મળી શકે તેની જાણકારી મેળવવા, જો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો અઘરી નથી. શ્રેષ્ઠ વિચારો, ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ અને ભવ્ય કલ્પનાઓ સારાં પુસ્તકોમાંથી જ ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. આથી જીવનને વિકાસ તથા પ્રગતિની દિશામાં અગ્રેસર બનાવી શકવામાં પરિવારના દરેક સભ્યો સમર્થ થઈ શકે તે માટે તેમનામાં સ્વાધ્યાયની પ્રવૃત્તિ વિકસિત કરવી જોઈએ. વિચારો અને ભાવનાઓના સંઘર્ષમાં પુસ્તકો જ સહાયક નીવડે છે. આથી પરિવારમાં જીવન-નિર્માણની પ્રેરણા આપનાર સાહિત્ય હોય અને તેના અધ્યયનમાં બધાં પ્રવૃત્ત હોય એ ખૂબ જરૂરી છે. જો

અધ્યયનની પ્રવૃત્તિ જ ન હોય તો આવાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવાનો શો અર્થ ? દરેક પરિવારમાં સ્વાધ્યાયનો સમય નિર્ધારિત અને નિયમિત રાખવો ઉત્તમ છે. કોઈ ખાસ કારણોસર આવી નિયમિતતા ન સચવાય તો જુદી વાત છે. સાથેસાથે બેસીને મહત્વપૂર્ણ તથા માર્મિક અંશો-પ્રસંગો પર ચર્ચા કરવામાં આવે તો અતિ ઉત્તમ. આમ પણ ઊઠતાં-બેસતાં, ખાતાં-પીતાં પણ તેની ચર્ચા થઈ શકે છે. આવી ચર્ચાથી એક તો પરિવારના બધા સભ્યોમાં આત્મીયતાપૂર્ણ વાતચીતની સ્થિતિ જળવાઈ રહેશે, બીજું સમજણનો વિકાસ થશે અને ‘ખાલી દિમાગ, શૈતાનનું ઘર’ કહેવત પ્રમાણે એકલતાની ભાવના તથા સંકુચિતતાથી પેદા થયેલ દૂષિત ચિંતનની પ્રવૃત્તિ દૂર થશે.

જ્ઞાન-દેવતાની આ ઉપાસનાની સાથેસાથે દરેક ઘરમાં ભાવ-દેવતાની નિયમિત ઉપાસના પણ ચાલવી જોઈએ, ત્યારે જ સંતુલન જળવાય છે.

આજીવિકા મેળવવા અને સાર્વજનિક સેવા ઉપરાંત વધારાનો સમય ઘરમાં રહીને પસાર કરવો જોઈએ અને તેને પરિવાર નિર્માણમાં જ લગાવવો જોઈએ. આ સમયનો ક્રિયાત્મક ઉપયોગ એ છે કે સફાઈ, સુવ્યવસ્થા તેમ જ સજાવટનાં કાર્યોમાં દરરોજ કંઈક ને કંઈક કામ નિર્ધારિત કરી રાખવામાં આવે.

નવી અને જૂની પેઢીનો સંઘર્ષ

શાળા, કોલેજમાંથી ભણીને નીકળતા શિક્ષિત યુવાન-યુવતીઓ, આજની નવીન સભ્યતાથી પ્રભાવિત નવી પેઢી અને જૂની પરંપરા, વિચારધારા, સંસ્કારોથી ઓતપ્રોત જૂની પેઢી, બંનેમાં આજે એક સંઘર્ષ તથા ખેંચતાણ ચાલી રહી છે અને પરસ્પર એકબીજાથી અસંતુષ્ટ, હેરાન છે.

નવી સભ્યતામાં ઉછરેલાં યુવાન-યુવતીઓ પાસે જૂની પેઢીના વૃદ્ધ વડીલો પરંપરાઓના પાલન અંગે પોતાનો જ કક્કો ખરો કરાવવા માંગે છે. આમ ન કરવામાં આવે તો તેઓ તેમની ટીકા કરે છે, આડું-અવળું સંભળાવે છે. નવા જમાનાના સ્વતંત્ર અને આઝાદ સ્વભાવનાં યુવક-યુવતીઓને વડીલો દ્વારા થતી આ કનડગત કડવી લાગે છે. આથી તેઓ અનુશાસનહીનતા, બેદરકારી, ઉપેક્ષા તથા અનાદરનો રસ્તો અપનાવે છે. નવી અને જૂની પેઢીનો આ સંઘર્ષ એક સામાન્ય વાત છે. જૂના જમાનામાં ઉછરેલી સાસુ તો પોતાના સમયની મર્યાદા, માન્યતા અને પરિસ્થિતિઓમાં વહુને કસવા માંગે છે, જ્યારે બીજી બાજુ આજકાલના સ્વતંત્રતા અને સમાન અધિકારના વાતાવરણથી પ્રભાવિત આધુનિક નારી પોતાના જીવનમાં કંઈક જૂદાં જ સ્વપ્નો લઈને આવે છે. બંને પક્ષોમાં પરસ્પર પ્રતિકૂળતાની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને આમાંથી જ સંઘર્ષનો જન્મ થાય છે.

વાસ્તવમાં જૂની અને નવી પેઢી વચ્ચેનો આ સંઘર્ષ નૂતન અને પુરાતન વચ્ચેનો સંઘર્ષ છે, જે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં કાયમ રહે છે, પરંતુ વર્તમાન યુગમાં અચાનક ભારે પરિવર્તન થઈ જવાના કારણે ટકરાવની સ્થિતિ વધારે સ્પષ્ટ અને પ્રભાવશાળી બની ગઈ છે, જેનાથી સંઘર્ષને વધારે ઉત્તેજન મળ્યું છે.

સંઘર્ષનું સરળ સમાધાન સમન્વય છે. આપ-લેની સમાધાનકારી નીતિથી કલેશપૂર્ણ અનેક ગૂંચવણો ઉકલી જાય છે. બંને પક્ષો થોડું થોડું

જતું કરે તો મિલનનું એક કેન્દ્ર સહેજ રીતે મળી જાય છે. નવી પેઢીએ ઉગ્ર અને ઉચ્છૃંખલ ન થવું જોઈએ. તેણે ભારતીય પરંપરાઓનું મૂલ્ય અને મહત્ત્વ સમજવું જોઈએ, જેનાથી શિષ્ટતા, સભ્યતા અને સામાજિક સુરક્ષાની મૂલ્યવાન મર્યાદાઓમાં રહીને શાંતિ, વ્યવસ્થા અને પ્રગતિની યોગ્ય તકો પ્રાપ્ત થતી રહે. તેની સાથે જૂની પેઢીએ પણ બાબકોના સ્વભાવ અને ચરિત્ર પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. પહેરવા-ઓઢવા તથા હસવા-રમવામાં તેઓ આધુનિક રીતો અપનાવે તો તેના પર એટલું બધું નિયંત્રણ પણ ન કરવું જોઈએ, જેનાથી તેઓ વિરોધી, વિદ્રોહી, ઉપદ્રવી કે અવજ્ઞાકારી બનીને સામે થાય. આ વિષયમાં થોડી છૂટ આપવામાં જ સમજદારી છે.

આ સંઘર્ષના નિવારણ માટે બંને પક્ષોએ વિવેકયુક્ત પગલાં લેવાં જોઈએ. જેમણે પોતાનું સર્વસ્વ લુંટાવીને લાડકોડથી નવી પેઢીના નિર્માણમાં યોગદાન આપ્યું છે, તેવા વડીલો ભલે તેઓ સાવ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચી ગયા હોય, પરંતુ દેવતાઓની જેમ તેમની સેવા-પૂજા કરીને તેમને સંતુષ્ટ રાખવા એ નવી પેઢીનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે. તેમનાં સુખ-સુવિધાઓનું ધ્યાન રાખવું, પોતે કષ્ટ વેઠીને પણ આ કર્તવ્ય પૂરાં કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઋષિઓએ ‘માતૃ દેવો ભવ’ ‘પિતૃ દેવો ભવ’ ‘આચાર્ય દેવો ભવ’નો સંદેશ આ અર્થમાં જ આપ્યો હશે. બીજી બાજુ વડીલોએ પણ જીવનમાં એવી તૈયારી કરવી જોઈએ, જેનાથી તેઓ નવી પેઢી માટે ભારરૂપ થઈને તિરસ્કારનું કારણ ન બને, પરંતુ પોતાના જીવનના નક્કર અનુભવના આધારે શિક્ષણ અને યોગ્યતા દ્વારા નવી પેઢીને જીવનયાત્રાનો સાચો માર્ગ દર્શાવે. વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસનું વિધાન આ માટે જ રાખવામાં આવ્યું હતું. આમાં જૂની પેઢી નવી પેઢીને પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવોથી સદ્જ્ઞાનની પ્રેરણા આપીને પ્રગતિ તથા કલ્યાણના માર્ગે અગ્રેસર કરતી રહે છે. ઘરમાં ખાટલે પડ્યા રહેવું, દીકરા-વહુઓના વાક્યરૂપી ડંખ સાંભળી દુઃખી થવું, તેમના સ્વતંત્ર

જીવનમાં રોડાં બનીને દખલ કરતા રહેવું, મોહગ્રસ્ત બનીને બાળકોમાં લપેટાયેલા રહેવું એ માનવ જીવનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સમી વૃદ્ધાવસ્થાનું અપમાન કરવા સમાન છે. જૂની પેઢી માટે જો પોતાનો સદુપયોગ, સન્માન, ઉત્કૃષ્ટતાનો કોઈ રસ્તો હોય તો તે એક જ છે, જે આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ દર્શાવ્યો હતો. ઘરનાં બંધન, સ્વજનોનો મોહ, આસક્તિ તથા વસ્તુઓના આકર્ષણમાંથી મુક્ત બનીને વાનપ્રસ્થ કે સંન્યસ્ત જીવન વિતાવવું અને પોતાના અનુભવ, જ્ઞાન, યોગ્યતાથી જન-સમાજને સાચો માર્ગ બતાવવો, એમાં જ જૂની પેઢીના જીવનનો સદુપયોગ છે. વધારે માર્ગદર્શન માટે ‘જીવનનો ઉત્તરાર્ધ લોકસેવામાં લગાવો’ પુસ્તકનો સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ.

પરિવારમાં નકામું ખર્ચ કોઈને પણ કરવા દેવામાં ન આવે. યોગ્ય આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરવી જોઈએ, પરંતુ પૈસાને ફૂંકી મારવાની આદત ન પડવા દેવી જોઈએ. અતિશય લાડકોડમાં બાળકોને હાથનાં ઘૂટાં બનાવી દેવાં એ તેમના ભાવિ જીવનમાં દુઃખ-દારિદ્ર્ય ભોગવવાનો શાપ આપવા સમાન છે.

યોગ સાધનાની પ્રયોગશાળા- આપણું ઘર

કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને બાદ કરતાં સાધારણ કક્ષાના બધા જ વાયકો માટે ગૃહસ્થ યોગની સાધનાને હું ખૂબ જ યોગ્ય, ઉચિત, સુલભ તથા સહજ-સાધ્ય સમજું છું. ગૃહસ્થ યોગની સાધના પણ રાજયોગ, જપયોગ, લયયોગ વગેરેની શ્રેણીમાં આવે છે. યોગ્ય રીતે આ મહાન વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરવાથી મનુષ્ય જીવનના પરમ લક્ષ્યને પામી શકે છે. જેવી રીતે ડામર ચોપડી દેવાથી વસ્તુ કાળી અને ચૂનો ચોપડી દેવાથી સફેદ થઈ જાય છે, એવી જ રીતે યોગની, સાધનાની, પરમાર્થની, અનુષ્ઠાનની દૃષ્ટિ રાખીને કાર્ય કરવાથી તે કાર્ય સાધનામય, પરમાર્થપ્રદ થઈ જાય છે. અહંકાર, તૃષ્ણા, ભોગ, મોહ વગેરેનો ભાવ રાખીને કાર્ય કરવાથી ઉત્તમ કાર્ય પણ નિકૃષ્ટ પરિણામ પેદા કરનારું હોય છે. ઘર પરિવારને સુવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવામાં જો ભાવનાઓ ઊંચી, પવિત્ર, નિઃસ્વાર્થ અને પ્રેમાળ રાખવામાં આવે તો આ કાર્ય નિઃસંદેહ સાત્ત્વિક અને સદ્ગતિ પ્રદાન કરનારું નીવડે છે. પોતાનો આત્મા જ પોતાને ઊંચે કે નીચે લઈ જાય છે. જો આત્મનિગ્રહ, આત્મત્યાગ, આત્મોત્સર્ગની સાથે પોતાના જીવનક્રમને ચાલવા દેવામાં આવે તો આ સીધેસીધી રીતની મદદથી જ માણસ પરમપદને પામી શકે છે.

ગૃહસ્થ સંચાલનની બાબતમાં પણ બે દૃષ્ટિકોણ છે. એક તો મમતા, માલિકી, અહંકાર અને સ્વાર્થનો તથા બીજો આત્મત્યાગ, સેવા, પ્રેમ અને પરમાર્થનો. પહેલો દૃષ્ટિકોણ બંધન, પતન, પાપ અને નરક તરફ લઈ જનારો છે. બીજો દૃષ્ટિકોણ મુક્તિ, ઉત્થાન, પુણ્ય અને સ્વર્ગ પ્રદાન કરનારો છે. શાસ્ત્રકારોએ, સંતપુરુષોએ, જે ગૃહસ્થની નિંદા કરી છે, બંધનરૂપ જણાવ્યું છે અને તેને છોડી દેવાનો આદેશ કર્યો છે, તે આદેશ આ પહેલા દૃષ્ટિકોણ અંગે છે. પરમાર્થમય દૃષ્ટિકોણનું ગૃહસ્થજીવન તો અત્યંત ઉચ્ચ કક્ષાની આધ્યાત્મિક સાધના છે. તેને તો મોટા ભાગના ઋષિ, મુનિ,

મહાત્મા, યોગી, યતિ તથા દેવતાઓએ અપનાવ્યું છે અને તેની મદદથી આત્મોન્નતિનો પથ પ્રશસ્ત કર્યો છે. આ માર્ગ અપનાવવાથી તેમાંના કોઈને નથી બંધનમાં પડવું પડ્યું નથી નરકમાં જવું પડ્યું. જો ગૃહસ્થ બંધનકર્તા, નરકમય હોત તો તેમાંથી પેદા થતાં બાળકો પુણ્યવાન કેવી રીતે હોત ? મોટામોટા યોગીઓ-યતિઓ આ માર્ગ શું કામ અપનાવત ? ચોક્કસપણે ગૃહસ્થ ધર્મ એક પરમ પવિત્ર, આત્મોન્નતિકારક, જીવનને વિકસિત કરનાર, ધાર્મિક અનુષ્ઠાન છે, એક સત્યના સમન્વયવાળી આધ્યાત્મિક સાધના છે. ગૃહસ્થનું પાલન કરનાર વ્યક્તિએ આવી હીન ભાવના મનમાં લાવવાની કોઈ જરૂર નથી કે તે અપેક્ષા કરતાં વધારે નીચા સ્તરે છે અથવા તો તે આત્મિક ક્ષેત્રમાં પછાત કે નબળો છે.

જીવનનું પરમ લક્ષ્ય આત્માને પરમાત્મા સાથે જોડી દેવાનું છે. વ્યક્તિગત સ્વાર્થને મહત્ત્વ ન આપતાં લોકહિતની ભાવનાથી કામ કરવું એ જ આધ્યાત્મિક સાધના છે. આ સાધનાને ક્રિયાત્મક રીતે જીવનમાં ઉતારવા માટેની જુદીજુદી રીતો હોઈ શકે છે. આવી રીતોમાંની એક રીત ગૃહસ્થયોગ પણ છે. જીવનને ઉચ્ચ, ઉન્નત, સંસ્કૃત, સંયમિત, સાત્ત્વિક, સેવામય તથા પરમાર્થપૂર્ણ બનાવવાની સૌથી સારી પ્રયોગશાળા પોતાનું ઘર જ હોઈ શકે છે. સ્વાભાવિક પ્રેમ, જવાબદારી, કર્તવ્યપાલન, પરસ્પરનું અવલંબન, આશ્રય, સ્થાન, સ્થિર ક્ષેત્ર, લોકલાજ વગેરે અનેક કારણોથી આ ક્ષેત્ર એવું સુવિધાજનક બની જાય છે કે આત્મત્યાગ અને સેવામય દૃષ્ટિકોણની સાથે કામ કરવાનું આ ક્ષેત્રમાં અપેક્ષા કરતાં ઘણું સરળ હોય છે.

ગૃહસ્થ યોગના સાધકના મનમાં એવી વિચારધારા ચાલતી રહેવી જોઈએ કે - “આ પરિવાર મારું સાધના ક્ષેત્ર છે. આ વાટિકાને દરેક રીતે સુંદર, સુરભિત અને પલ્લવિત બનાવવા માટે સાચા હૃદયથી સદાય યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતા રહેવું એ મારું કર્મકાંડ છે. ભગવાને જે વાટિકાને સિંચવાની જવાબદારી મારા પર મૂકી છે, તેને સારી રીતે સિંચતા રહેવું એ

જ મારી ઈશ્વરપરાયણતા છે. ધરનો કોઈ પણ સભ્ય એવો હીન કક્ષાનો નથી જેને હું તુચ્છ સમજું, ઉપેક્ષા કરું કે સેવા કરવામાં પાછીપાની કરું. હું માલિક, નેતા, વડીલ કે કમાઉ હોવાનો અહંકાર નથી કરતો, આ મારો આત્મનિગ્રહ છે. દરેક સભ્યના વિકાસમાં મારી સેવાઓ લગાવતો રહું એ મારો પરમાર્થ છે. બદલાની જરા પણ ઈચ્છા ન રાખીને વિશુદ્ધ કર્તવ્ય ભાવથી સેવામાં તત્પર રહેવું એ મારો આત્મત્યાગ છે. પોતાનાં સુખ-સુવિધાની પરવા કર્યા વિના બીજાની સુખ-સુવિધા વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મારું તપ છે. ધરના દરેક સભ્યને સદ્ગુણી, સત સ્વભાવના, સદાચારી તથા ધર્મ પરાયણ બનાવીને વિશ્વની સુખ-શાંતિમાં વધારો કરવો એ મારો યજ્ઞ છે. સૌના હૃદય પર મૌન પણ ઉપદેશદાયક બને અને અનુકરણથી સૌ સુસંસ્કારી બને એવું પવિત્ર તથા આદર્શમય આચરણ રાખવું એ મારું વ્રત છે. ધર્મ ઉપાર્જિત કમાણીથી જીવનનો નિર્વાહ કરવો અને કરાવવો એ મારો સંયમ છે. પ્રેમ, ઉદારતા, સહાનુભૂતિની ભાવનાથી ઓતપ્રોત રહેવું અને રાખવું, પ્રસન્નતા, આનંદ અને એકતાની વૃદ્ધિ કરવી એ મારી આરાધના છે. હું મારા ઘર-મંદિરમાં ભગવાનની હરતીફરતી મૂર્તિઓ પ્રત્યે અગાધ ભક્તિભાવના ધરાવું છું. સદ્ગુણ, સત સ્વભાવ અને સદાચરણના દિવ્ય શૃંગારથી આ મૂર્તિઓને સુસજ્જિત રાખવાનો પ્રયત્ન એ મારી પૂજા છે. મારા સાધન સાચાં છે, સાધના પ્રત્યેની મારી ભાવના સાચી છે, મારા આત્માની સન્મુખ હું સાચો છું. સફળતા-નિષ્ફળતાની જરા પણ પરવા ન કરીને સાચા નિષ્કામ કર્મયોગીની જેમ હું મારા પ્રયત્નની સચ્ચાઈમાં સંતોષ અનુભવું છું. હું સત્ય છું, મારી સાધના સત્ય છે, મેં સત્યનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો છે, તેને સત્યતાપૂર્વક નિભાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

ઉપરનો મંત્ર દરેક ગૃહસ્થ યોગીએ સારી રીતે હૃદયંગમ કરી લેવો જોઈએ. દિવસમાં ઘણીવાર આ મંત્રને દોહરાવી લેવો જોઈએ. કાગળના એક નાના પૂંઠા પર સારા અક્ષરોમાં આ મંત્રને લખીને પોતાની પાસે

રાખી લેવો જોઈએ અને જ્યારે પણ સમય મળે ત્યારે એકએક શબ્દનું મનન કરીને આ મંત્ર વાંચવો જોઈએ. બની શકે તો સુંદર અક્ષરોમાં લખીને સુંદર ચિત્રની જેમ તેને પોતાના ઓરડામાં ચોટાડી રાખવો જોઈએ. પ્રાતઃકાળે જ્યારે આંખ ખૂલે ત્યારે પથારીમાં સૂતાં સૂતાં વારંવાર આ મંત્રને મનોમન દોહરાવવો જોઈએ અને નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે આજે આખો દિવસ આ ભાવનાઓને વધુમાં વધુ પ્રમાણમાં કાર્યરૂપે પરિણત કરવાનો પ્રયાસ કરીશ. પ્રાતઃકાળે આ મંત્રને નિયમિત રીતે અવશ્ય દોહરાવવો જોઈએ.

“હું ગૃહસ્થ યોગી છું. મારું જીવન સાધનમય છે. બીજા કેવા છે, શું કરે છે, શું વિચારે છે, શું કહે છે, તેની હું જરાય પરવા કરતો નથી. હું પોતે સંતુષ્ટ રહું છું, મારી કર્તવ્યપાલનની સાચી સાધના એટલી મહાન છે, એટલી શાંતિદાયક, એટલી તૃપ્તિકારક છે કે તેમાં મારો આત્મા આનંદથી તરબોળ થઈ જાય છે. હું મારી આનંદમયી સાધનાને સતત જાળવી રાખીશ, ગૃહક્ષેત્રમાં પરમાર્થ-ભાવનાઓ સાથે જ કામ કરીશ.”

રાત્રે સૂતાં પહેલાં દિવસભરનાં કાર્યો પર વિચાર કરવો જોઈએ. (૧) આજે પરિવાર સંબંધી ક્યાં ક્યાં કામો કર્યા? (૨) તેમાં શી ભૂલો થઈ? (૩) સ્વાર્થને વશ થઈને ક્યું અનુચિત કાર્ય કર્યું? (૪) ભૂલના કારણે ક્યું અનુચિત કાર્ય થયું? (૫) ક્યાં ક્યાં કાર્યો સારાં, યોગ્ય અને ગૃહસ્થ યોગની માન્યતાને અનુરૂપ થયાં? આ પાંચ પ્રશ્નો અનુસાર દિવસભરનાં પારિવારિક કાર્યોનું વિભાજન કરવું જોઈએ અને હવે પછી ભૂલો સુધારવાના ઉપાયો વિચારવા જોઈએ. (૧) ભૂલની તપાસ કરવી, (૨) તેનો સ્વીકાર કરવો, (૩) ભૂલ બદલ ક્ષોભ અનુભવવો અને (૪) તેને સુધારવા માટે સાચા મનથી પ્રયત્ન કરવો, આ ચારે વાતો જેને પસંદ છે, જે આ માર્ગ પર ચાલે છે, તેની ભૂલો રોજેરોજ ઓછી થતી જાય છે અને તે ખૂબ જલદી દોષોથી મુક્તિ મેળવી લે છે.

ગૃહસ્થ યોગની સાધનાના માર્ગ પર ચાલતા સાધકના માર્ગમાં રોજ નવીનવી મુશ્કેલીઓ આવતી રહે છે. સાધક વિચારે છે કે આટલા દિવસોથી

પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું, પરંતુ સ્વભાવ પર વિજય મળતો નથી, નિત્ય ભૂલો થાય છે, આવી સ્થિતિમાં સાધના આગળ વધી શકતી નથી. ક્યારેક વિચારે છે કે મારા ઘરનાં લોકો ઉજ્જડ, મૂર્ખ અને કૃતઘ્ન છે. આ લોકો મને પરેશાન તથા ઉત્તેજિત કરે છે અને મારા જીવનની સાધનાને ચોક્કસ દિશામાં ચાલવા દેતા નથી, તો આ સાધના વ્યર્થ છે. આવા નિરાશાજનક વિચારોથી પ્રેરાઈને તે પોતાનું વ્રત છોડી દે છે.

ઉપર્યુક્ત મુશ્કેલીઓથી દરેક સાધકે સાવધ થઈ જવું જોઈએ. મનુષ્યના સ્વભાવમાં ત્રુટિઓ અને નબળાઈઓ રહેવી નિશ્ચિત છે. જે દિવસે મનુષ્ય પૂર્ણરૂપે ત્રુટિઓથી મુક્ત થઈ જશે, તે દિવસે તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરી લેશે, જીવનમુક્ત બની જશે. જ્યાં સુધી તે મંજિલ સુધી પહોંચી જતો નથી, જ્યાં સુધી મનુષ્ય યોનિમાં છે, દેવયોનિ કરતાં નીચે છે, ત્યાં સુધી તો એવું જ માનવું પડશે કે મનુષ્ય ત્રુટિપૂર્ણ છે. જ્યાં આવા અનેક લોકોનો સમૂહ છે, જેમાં કોઈક આત્મિક ભૂમિકામાં ખૂબ આગળ છે, તો કોઈ ખૂબ પાછળ છે, એવા ક્ષેત્રમાં રોજ નવી ત્રુટિઓની સમસ્યા સામે આવવી સ્વાભાવિક છે. આમાંથી કેટલીક પોતાની ભૂલોના કારણે, તો કેટલીક બીજાની ભૂલોના કારણે ઉત્પન્ન થઈ હશે. આ કમ ધીરેધીરે દૂર થતો જાય છે, પરંતુ પોતાનો પરિવાર સંપૂર્ણપણે દેવપરિવાર બની જાય એ અઘરું છે. તેના માટે મુશ્કેલીઓથી ડરવાની - ગભરાવાની કે વિચલિત થવાની કોઈ જરૂર નથી. સાધનાનો અર્થ જ ‘ત્રુટિઓની સુધારણાનો અભ્યાસ’ છે. અભ્યાસને સતત જાળવી રાખવો જોઈએ. યોગીજનો નિત્ય પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન વગેરેની સાધના કરે છે, કારણ કે તેમની મનોભૂમિ હજુ દોષપૂર્ણ છે. જે દિવસે તેમના દોષ બિલકુલ દૂર થઈ જશે, તે જ દિવસથી, તે જ ક્ષણથી તેઓ બ્રહ્મનિર્વાણને પ્રાપ્ત કરી લેશે. દોષોનો બિલકુલ અભાવ એ અંતિમ સોપાન, સિદ્ધ અવસ્થાનું લક્ષણ છે. અહીં સુધી પહોંચ્યા પછી કંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. સાધકોએ એવી આશા ન રાખવી જોઈએ કે

થોડા જ સમયમાં ઈચ્છિત ભાવનાઓ પૂર્ણ રીતે ક્રિયામાં આવી જશે. વિચાર તો ક્ષણવારમાં બની જાય છે, પણ તેને સંસ્કારનું રૂપ ધારણ કરવામાં ઘણો સમય લાગે છે. હથેળીમાં સરસવ ઊગતા નથી. પથ્થર પર નિશાન પાડવા માટે દોરડાને લાંબા સમય સુધી ઘસવું પડે છે. યાદ રાખો કે દોષોમાંથી સંપૂર્ણ મુક્તિ એ લક્ષ્ય છે, ધ્યેય છે, સિદ્ધ અવસ્થા છે, પણ એ સાધકનું આરંભિક લક્ષણ નથી. આંબાનો છોડ ઊગતાંની સાથે જ તેના પર મીઠી કેરીઓ તોડવા માટે તેનાં પાંદડાં ફેંદવા લાગીશું તો મનોકામના પૂરી નહિ થાય.

ગૃહસ્થ યોગની પોતાની સાધના શરૂ કરતાં તમે એ વાત માટે કમર કસીને તૈયાર થઈ જાઓ કે ભૂલો, ત્રુટિઓ, મુશ્કેલીઓ અને નિષ્ફળતાઓનો તમારે નિત્ય સામનો કરવો પડશે, નિત્ય તેની સામે લડવું પડશે, નિત્ય તેમાં સંશોધન અને પરિમાર્જન કરવું પડશે અને આખરે એક દિવસ બધી જ મુશ્કેલીઓને પરાસ્ત કરી દેવી પડશે.

પૂર્ણ રીતે સુધાર થયો કે નહિ, એ જોવા કરતાં એ જોવું જોઈએ કે પહેલાં કરતાં સાત્ત્વિકતામાં કંઈ વૃદ્ધિ થઈ કે નહિ? જો થોડીઘણી વૃદ્ધિ થઈ હોય તો એ આશા, ઉત્સાહ, પ્રસન્નતા અને સફળતાની વાત છે. ટીપેટીપે સરોવર ભરાય છે. કણકણ ભેગા કરવાથી મણ ભેગું થાય છે. રાઈ રાઈ એકઠી થવાથી પર્વત બની જાય છે. જો રોજ થોડીથોડી સફળતા મળતી રહે તો આપણા બાકીના જીવનના અસંખ્ય દિવસોમાં તે સફળતા ઘણી મોટી માત્રામાં જમા થઈ શકે છે. આ સંપત્તિ કોઈ પણ રીતે નષ્ટ થતી નથી. આ જમા થવાનો કમ આગળના જન્મમાં પણ જળવાઈ રહેશે અને એક દિવસ લક્ષ્ય સુધી પહોંચી જવાશે. ધીરેધીરે સફળતા મળે તો વધારે ઉત્સાહથી કામ કરવું જોઈએ. નિરાશ થઈને સાધના છોડી દેવાની કોઈ જરૂર નથી.

તમે જ્યારે આત્મનિરીક્ષણ દ્વારા પોતાની ભૂલોને જુઓ, ત્યારે તે જોઈને નિરાશ ન થશો, પરંતુ એવી ભાવનાને મન:ક્ષેત્રમાં સ્થાન આપો

કે - “હું એક વીર યોદ્ધાની જેમ જીવનયુદ્ધમાં રત છું. ચોર્યાસી લાખ યોનિઓમાં ભ્રમણ કરવાથી જે ખરાબ સંસ્કારોમાંથી હવે થોડાઘણા રહી ગયા છે, જે વારંવાર માર્ગમાં વિઘ્ન પેદા કરે છે. ક્યારેક હું ભૂલ કરી બેસું છું, ક્યારેક બીજા લોકો ભૂલ કરી દે છે. રોજેરોજ આવાં વિઘ્નો સામે આવતાં રહે છે, પરંતુ હું તેનાથી જરાય વિચલિત થતો નથી. હું નિત્ય આ મુશ્કેલીઓ સામે લડીશ. ઠોકર ખાઈને પણ હું ચૂપ નહિ બેસું. પડી જવા છતાં ફરી બેઠો થઈશ અને ધૂળ ખંખેરીને ફરી યુદ્ધ કરીશ. લડનારો જ પડે છે અને ધાયલ થાય છે, જો મને કુસંસ્કારો પાડી દેશે તો પણ મારે તેની વિરુદ્ધ યુદ્ધ ચાલુ જ રાખવું જોઈએ. હું નિત્ય માર્ગનો પથિક છું, સચ્ચિદાનંદ આત્મા છું. પોતાના અને બીજાના કુસંસ્કારો સામે સતત યુદ્ધ ચાલુ રાખવું અને તેને પરાસ્ત ન કરી દઉં ત્યાં સુધી જંપવું નહિ, એ મારું કર્તવ્ય છે. હું મારા સંકલ્પ, વ્રત, સાધના અને ઉદ્દેશ્ય પ્રત્યે સાચો છું. મારી સચ્ચાઈનું હું રક્ષણ કરીશ અને આ મુશ્કેલીઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને જ રહીશ. ભૂલોને નિત્ય પારખવા, પકડવા અને તેને દૂર કરવાનું કાર્ય હું સદાય ઉત્સાહ સાથે ચાલુ રાખીશ.”

ઉપર્યુક્ત મંત્રનું સફળતાના નિરીક્ષણ સાથે મનન કરવું જોઈએ. એનાથી નિરાશા આવી શકતી નથી. ગૃહસ્થ યોગના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનો બીજમંત્ર, દૃઢતાનો સંકલ્પ અને ત્રુટિઓ સામે ધર્મયુદ્ધ ચાલુ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા - આ ત્રણેય મહામંત્ર સાધકની મનોભૂમિમાં ખૂબ જ ગુંજવા જોઈએ. વધુને વધુ સમય આ વિચારધારાઓમાં ઓતપ્રોત રહેવું જોઈએ.

આદર્શ પરિવારની સ્વસ્થ પરંપરાઓ

(૧) પરિવારના આર્થિક બજેટમાં બધા જ સભ્યોની ભાગીદારી રહે. આવક-ખર્ચનો હિસાબ પારદર્શી રાખવો.

(૨) પરિવારના સભ્યો બીજાને ઊંચા ઉઠાવવામાં, આગળ વધારવામાં પૂર્ણ રુચિ લે.

(૩) બધા સભ્યો પોતપોતાનાં કાર્યોમાં જ વ્યસ્ત ન રહે. થોડોક સમય પરિવારના બીજા સભ્યો માટે પણ ફાળવે. સંવાદહીનતાની સ્થિતિ ન આવે. એકબીજાના ખબર-અંતર પૂછતા રહે. યથાસંભવ સહયોગ-સહાયતા કરતા રહે.

(૪) સાયંકાલીન સામૂહિક પ્રાર્થના-આરતીમાં ધરના બધા જ સભ્યો અનિવાર્યપણે ઉપસ્થિત રહે. પરિવારમાં આસ્તિકતાનું વાતાવરણ બનાવીએ.

(૫) સામૂહિક સત્સંગમાં, કથા-કીર્તનમાં બધા જ સભ્યો ભાગ લે. બધા સભ્યો ઉપાસના તથા સ્વાધ્યાય અનિવાર્ય રીતે કરે.

(૬) વડીલોનું સન્માન કરીએ, નાનાંને વહાલ કરીએ.

(૭) બિનજરૂરી ખર્ચ કરવાની, ઉદંડતા દાખવવાની કોઈને છૂટ ન મળે. પરિવારના બધા સભ્યો મળીને ઉદંડતા પર નિયંત્રણ રાખે.

(૮) શ્રમને દેવતા માનીને શ્રમ કરવામાં સૌ રસ ધરાવે. માત્ર હુકમ ન કરો, સહકારિતા અપનાવો.

(૯) ભોજન કરતાં પહેલાં અંશદાન કાઢો. વડીલો બાળકોના હાથે જ્ઞાનઘટમાં ધનરાશિ નંખાવે. આ ધનરાશિનો ઉપયોગ જ્ઞાનપજમાં જ કરવામાં આવે.

(૧૦) પ્રાતઃકાળે નાનાઓ વડીલોને પ્રણામ કરે. ઘરની બહાર વિદ્યાલય, કાર્યાલય, વેપારી સંસ્થાઓ વગેરે સ્થળોએ જાઓ ત્યારે દેવમંદિરમાં પ્રણામ કરીને જાઓ.

મુદ્રક યુગ નિર્માણ યોજના પ્રેસ, મથુરા.